

Research Paper

The Critical Discourse Analysis of the Representation of Iranian Temperamen

Ehsan Khanmohammadi¹, Ramin Moradi^{2*}, Seyed Samad Beheshti³, Hamdallah Akvani⁴

1. PhD Student in Sociology, Department of Social Science, The University of Yasouj, Yasouj, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Social Science, The University of Yasouj, Yasouj, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Social Science, The University of Yasouj, Yasouj, Iran.
4. Associate Professor, Department of Political Science, The University of Yasouj, Yasouj, Iran.

Received: March 19, 2022

Accepted: September 13, 2022

Available online: September 13, 2022

Keywords: Ethical behaviors, Moral culture, Representation, Critical discourse analysis, Ideology.

Abstract

Considering the importance of the temperament genre in Iranian culture, in this research, the representation of the ethical behaviors of Iranians in these works has been examined and criticized. temperament genre with the aim of surveying and cataloging the cultural and ethical characteristics of Iranians is one of the special types of social writings that has a long life and is at least equal to the emergence of academic sociology in the country. The book "Az Maast Ke Bar Maast" by Reza Bahrampour is the sample studied in this research. To review and criticize the representation of the ethical behavior of Iranians in this work, the method of critical discourse analysis based on Van Dijk's model has been used. The results showed that the temperament genre uses many ideological strategies to depict the moral behavior of Iranians. Rather than investigating and describing the cultural and ethical behaviors of Iranians, this discourse is constructing these behaviors. In this way, directing the behavior of Iranians, it leads them to morally objectionable behaviors; According to Bahrampour's representation in this book, the ethical behaviors of Iranians are three times more than the moral behavior they like. In fact, the temperament genre makes this possibility available to Iranians to interpret their actions toward non-Iranians. Therefore, these works tell Iranians that they are inherently immoral and, on the other hand, Westerners are inherently moral people.

Citation: Khanmohammadi, E., Moradi, R., Beheshti, S. S., & Akvani, H. (2022). The Critical Discourse Analysis of the Representation of Iranian Temperamen. *Sociology of Culture and Art*, 4(3). 164-185.

Corresponding author: Ramin Moradi

Address: Assistant Professor, Department of Social Sciences, The University of Yasouj, Yasouj, Iran.

Tell: 09126588620

Email: rmoradi@yu.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction:

The research on Iranian ethics has been of interest to Iranians and non-Iranians for many years. The number of books that have been published in this field in recent years and the public interest in them shows that ethical behavior is still an attractive issue for people and researchers.

In this research, we seek to examine the image that Iranian writers have presented about ethical behaviors in Iranian society. Many works have been published in the field of Iranian temperament. These works claim to have presented an original representation of the ethical behaviors of Iranian society. In this research, the book "Az Maast Ke Bar Maast" by Reza Bahrapour was selected as a research sample. The main question of the article is how the ethical behaviors of Iranians are represented in the book "Az Maast Ke Bar Maast"? And what strategies are used in this book to represent the ethical behaviors of Iranians?

2- Methods:

To review and criticize the representation of the ethical behaviors of Iranians in this work, the method of critical discourse analysis based on Theon Van Dijk's model has been used. Based on the non-probability purposeful sampling method, we have selected Reza Bahrapour's book "Az Maast Ke Bar Maast" from among the books on the temperament genre.

To review and criticize this book, all the pages of the book have been completely analyzed. We have analyzed the book generally in two stages; In the first step, we have described the author's claims; In this way, what is his general opinion about the ethical behaviors of Iranians, and what image of the ethical behaviors of Iranians has he given? The second stage of analysis is the operationalization of theoretical topics. The categories and variables that

can be extracted from different texts in critical discourse analysis based on Theon Van Dijk's method are mainly ideological.

3- Results:

Based on Van Dijk's method, fourteen categories were extracted from the text of this book, all of which were ideological. In this book, the author compares the ethical behaviors of Iranians with the ethical behaviors of Westerners. The picture that the author gives of the ethical behaviors of Iranians is based on exaggerating the ethical vices and downplaying the ethical virtues of Iranians. Therefore, the author's approach is generally a negative representation of Iranian ethics. In fact, Bahrapour emphasizes the bad behavior of Iranians and ignores their good behavior. In this polarization, Iranians are presented as unreliable, inferior, irrational, backward and strange. These are the same strategies that Said mentioned in the Orientalism book. The ethical behavior of Iranians is represented in this book in an essentialist and stereotypical manner. Using ideological strategies, the author assumes that all Iranians are the same and with reductionism, he reduces the ethical characteristics of Iranians to simple and negative stereotypes and portrays these stereotypes in a natural and obvious way. Using the generalization strategy, the author comes to the conclusion that all Iranians have the same ethical characteristics. In addition, from examples related to today's society, it can be concluded that Iranians have been like this throughout history. Bahrapour generalizes the ethical behaviors that exist among contemporary Iranians to the entire history of Iran.

4- Conclusion:

In this book, an ideological account of the ethical behaviors of Iranians is presented. Due to their discursive nature, such books can influence the ethical behaviors of Iranians and

create the mental image of Iranians. Therefore, the image that Bahrapour creates for Iranians is mainly based on immoral behavior. This representation can cause pessimism and mistrust and as a result, reduce social capital among Iranians. As a result, such books, rather than describing people's behavior, give direction to those behaviors and thus create an Iranian understanding of themselves. Now, if this understanding is based on obscene behaviors, Iranians consider their society as immoral society.

According to Van Dijk's theory, Bahrapour's ideological narrative of Iranians provides the possibility for Iranians to interpret their moral behavior towards non-Iranians and especially Westerners. Based on this, Iranians identify themselves with their moral vices. Because the ideologies in these works are Iranians' grammar for social action. In general, these works tell people that they are inherently immoral, and in contrast to Westerners, they are inherently moral people. These works actually organize the beliefs of Iranians in the field of

ethics and as a result, form an understanding of Iranians in the society which is distorted. This same distorted understanding, in addition to exonerating structures and influential historical and political factors, blames individuals, and as a result, the solution offered to get out of this situation says that we Iranians must change. Therefore, criticism of structures and institutions will not be important. Because based on this type of representation, institutions basically do not have an effective role in the formation of ethical behaviors.

5- Funding

There is no funding support

6- Authors' contributions

Ramin Moradi, the corresponding author of this article is an Assistant Professor at the Department of Social Science, University of Yasouj, Yasouj, Iran.

7- Conflict of interests

Authors declared no conflict of interest.

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان در متون خلیات‌نویسی

احسان خانمحمدی^۱، رامین مرادی^{۲*}، سید صمد بهشتی^۳، حمداله اکوانی^۴

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.
۲. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.
۳. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.
۴. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

چکیده

با توجه به اهمیتی که ژانر خلیات‌نویسی در فرهنگ ایرانی دارد، در این پژوهش به بررسی و نقد بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان در این آثار پرداخته شده است. خلیات‌نویسی با هدف بررسی و فهرست‌برداری از خصلت‌های فرهنگی و اخلاقی ایرانیان، یکی از گونه‌های ویژه نوشتارهای اجتماعی است که حیاتی طولانی و دست کم همپای پیدایش گفتار جامعه‌شناسی آکادمیک در کشور دارد. کتاب «از ماست که بر ماست» اثر رضا بهرام‌پور، نمونه مورد بررسی در پژوهش حاضر است. برای بررسی و نقد بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان در این اثر از روش تحلیل گفتمان انتقادی بر اساس الگوی تئون ون‌دایک استفاده شده است. نتایج نشان داد که آثار خلیات‌نویسی از بسیاری از استراتژی‌های ایدئولوژیک برای به تصویر کشیدن رفتارهای اخلاقی ایرانیان بهره می‌برند. این گفتمان بیش از آن که در پی بررسی و توصیف رفتارهای فرهنگی و اخلاقی ایرانیان باشد، در حال ساخت این رفتارها است. به این صورت که با جهت‌دهی به رفتار ایرانیان، آن‌ها را به سمت رفتارهای اخلاقی ناپسند هدایت می‌کند؛ بر اساس بازنمایی بهرام‌پور در این کتاب، رفتارهای اخلاقی ناپسند ایرانیان، سه برابر بیشتر از رفتارهای اخلاقی پسندیده آن‌ها است. در واقع، متون خلیات‌نویسی این امکان را در دسترس ایرانیان قرار می‌دهند تا اعمال خود را نسبت به غیرایرانی‌ها تفسیر کنند. بر این اساس، این آثار به ایرانیان می‌گویند که آن‌ها ذاتاً غیراخلاقی عمل می‌کنند و در مقابل، غربی‌ها ذاتاً مردمانی اخلاق‌مدار هستند.

تاریخ دریافت: ۲۸ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش: ۲۲ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ انتشار: ۲۲ شهریور ۱۴۰۱

واژه‌های کلیدی: رفتارهای اخلاقی، فرهنگ اخلاقی، بازنمایی، تحلیل گفتمان انتقادی، ایدئولوژی

استناد: خان محمدی، احسان، مرادی، رامین، بهشتی، سید صمد و اکوانی، حمدالله. (۱۴۰۱). تحلیل انتقادی بازنمایی رفتارهای اخلاقی

ایرانیان در متون ژانر خلیات‌نویسی. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۴(۳)، ۱۸۵-۱۶۴.

* نویسنده مسئول: رامین مرادی

نشانی: گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

تلفن: ۰۹۱۲۶۵۸۸۶۲۰

پست الکترونیکی: rmoradi@yu.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

در اغلب بسترهای اجتماعی و فرهنگی، حتی در نوشتارها، جستارها و نیز در بسیاری از مقالات و کتب حوزه علوم اجتماعی کشور، با کلیتی به نام «ایرانی» مواجه‌ایم که پاره‌ای خصایص «مثبت» و «منفی» به آن نسبت داده می‌شود. این ویژگی‌ها در دو سوی یک طیف قرار دارند؛ از یک طرف با سویه مثبت «ایرانی» مواجه‌ایم که بر اساس آن ایرانی باهوش، نیک‌کردار، راست‌گو، باوفا، اصیل، آزاده، انسان‌دوست، مهمان‌نواز و برخوردار از سایر خصلت‌های «خوب» است. اما در سویه منفی آن ایرانی از دروغ‌گوترین مردمان جهان، فاسد، دزد، تنبل، غیرقابل اعتماد، منفعت‌طلب، و مشحون از سایر خصلت‌های «بد» است. در واقع، «منش ایرانی» به صورت مداوم در جریان روابط موجود در جامعه تعریف و بازتعریف و تولید و بازتولید می‌شود. در بطن این جریان، چیزی قرار دارد که از آن با عنوان «اخلاق اجتماعی» یاد می‌شود. این تصویر به صورت روزمره و مداوم در حال «پروبلما‌تیزه شدن» است. از این رو، بازنمایی و تصویری که از «ایرانی» و «رفتارهای اخلاقی» او در میان مردم کشور رواج دارد، امری است که از جهات مختلف شایسته بحث و بررسی است. کنکاش در اخلاق ایرانیان نیز از دیرباز مورد توجه ایرانیان و حتی غیر ایرانیان قرار داشته است. با این حال، چپستی این ویژگی‌ها هنوز هم مورد توجه است و تازگی خود را حفظ کرده است. تعداد کتاب‌هایی که در سالیان اخیر در این حوزه چاپ شده و اقبال نسبت به آن‌ها نشان می‌دهد رفتارهای اخلاقی هنوز مسأله جذابی برای مردم و پژوهشگران است (امیر، ۱۳۹۶: ۱۰).

برای شناخت و ارائه تصویری از «رفتارهای اخلاقی جامعه ایران»، می‌توان به دو صورت عمل کرد؛ یک «مطالعه تجربی» (با روش میدانی؛ کمی و یا کیفی)؛ دو «مطالعه اسنادی» مثل رجوع به آثار، اسناد و متونی که درباره اخلاقیات و خلقیات ایرانی وجود دارد. در این باره، آثار و نوشته‌های بسیاری وجود دارد؛ فیلم و موسیقی، شعر و ادبیات، ضرب‌المثل‌ها، فرهنگ‌عامه (فولکلور)، تحقیقات مربوط به هویت ایرانی، مطالعات فرهنگی، آثار مربوط به تاریخ اجتماعی ایران، و اما مهم‌تر از همه، آثار ژانر «خلقیات‌نویسی داخلی» است. خلقیات‌نویسی یکی از گونه‌های ویژه نوشتارهای فرهنگی و اجتماعی ایرانیان است که حیاتی طولانی و دست کم همپای پیدایش گفتار جامعه‌شناسی آکادمیک در کشور دارد و هنوز هم به نظر نمی‌رسد که بتوان از افول آن سخن گفت (توفیق و همکاران، ۱۳۹۸: ۳). این ژانر نوشتاری در پی بررسی و فهرست‌برداری از خصلت‌های اخلاقی و رفتاری ایرانیان است.

بنابراین درباره رفتارهای اخلاقی ایرانیان، ادبیات گسترده‌ای وجود دارد. یکی از مهم‌ترین آن‌ها «خلقیات‌نویسی‌های داخلی» است که در این پژوهش نیز تکیه بر آن‌ها است. گفتنی است که بر اساس آمارهای موجود (به نقل از جوادی یگانه، ۱۳۹۵)، کتاب‌های حوزه خلقیات از پر فروش‌ترین کتاب‌های حوزه علوم اجتماعی در کشور هستند؛ استقبال مردم از این کتاب‌ها نشان‌دهنده آن است که خلقیات و رفتارهای اخلاقی مسئله‌ای مهم در بین ایرانیان است.

ما در این پژوهش به دنبال بررسی تصویری هستیم که خلقیات‌نویسان ایرانی در مورد رفتارهای اخلاقی در جامعه ایران ارائه داده‌اند. نکته‌ای که ذکر آن در این جا ضروری می‌نماید، آن است که متون خلقیات‌نویسی به دلیل سرشت گفتمانی‌شان، می‌توانند به نگرش‌ها و کنش‌های افراد جهت دهند؛ چرا که گفتمان در عین این که تجلی‌بخش و بیان‌گر موقعیت اجتماعی- فرهنگی است، می‌تواند شکل‌دهنده و تغییر دهنده آن نیز باشد. همان‌طور که دریدا^۱ (۲۰۱۶: ۱۵۸) می‌گوید هیچ چیز خارج از متن وجود ندارد. متون خلقیات‌نویسی نیز به دلیل وجهه عامه‌پسند و همه‌فهم‌شان، می‌توانند منبع معنایی قدرتمندی درباره جهان اجتماعی باشند و به طرز قوی بر ادراک‌ها و کنش‌های مخاطبان آن‌ها تأثیر بگذارند. چرا که متن‌ها فقط نوشته نمی‌شوند، بلکه جهان اجتماعی، تجربه‌های روزمره و روابط و باورهای فردی و اجتماعی ما را سازمان می‌دهند. بنابراین، فرض می‌شود این بازنمایی‌ها و تصویرسازی‌ها از واقعیت، عین واقعیت است (مهدی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲). به بیان دیگر، افراد در بسیاری از موارد، رفتارشان را بر اساس باورها و انتظاراتی که به وسیله این آثار در جامعه پراکنده شده است، تنظیم می‌کنند. حال اگر روایت آن‌ها به صورت یک‌سویه اغلب متمرکز بر رفتارهای اخلاقی ناپسند (ردایل اخلاقی) و بازنمایی گسترده آن‌ها باشد، کمترین پیامد آن می‌تواند بدبینی افکار عمومی نسبت به وضعیت اخلاقی جامعه، کاهش اعتماد عمومی و آسیب به سرمایه

1 - Derrida

اجتماعی باشد. بنابراین با توجه به نقش و اهمیت متون خلقیات‌نویسی در شکل‌دهی به تصاویر و برداشت‌های ذهنی افراد و تفسیر و قضاوت آن‌ها از جهان واقعیت، ضرورت دارد چگونگی بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان در این متون، مورد بررسی قرار گیرد؛ چرا که همان‌طور که اشاره نیز شد، بسیاری از قضاوت‌ها و نگرش‌های فردی و اجتماعی جامعه ایران، می‌توانند به‌وسیله چنین متونی شکل بگیرند و یا دچار تغییر و تحول شوند.

در حوزه خلقیات‌نویسی در ایران آثار بسیاری به چاپ رسیده است. این آثار مدعای ارائه بازنمودی معتبر از رفتارهای اخلاقی جامعه ایران دارند. در این پژوهش، کتاب *از ماست که بر ماست* اثر رضا بهرام‌پور را به عنوان نمونه مورد مطالعه انتخاب شده است. پرسش اصلی مقاله این است که رفتارهای اخلاقی ایرانیان چگونه در کتاب *«از ماست که بر ماست»* بازنمایی شده‌اند؟ و چه استراتژی‌هایی برای بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان استفاده شده است؟

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

درباره خلقیات ایرانیان آثار بسیاری نوشته شده است. اما آثاری نیز هستند که به بررسی انتقادی این ژانر پرداخته‌اند. نخستین اثری که در مورد نقد خلقیات‌نویسی ایرانی نگاشته شده، کتاب امیر (۱۳۹۶) با عنوان «ره افسانه زدند» است که امیر در آن با نگاهی انتقادی به تبارشناسی متون خلقیات‌نویسان ایرانی در پنجاه سال اخیر پرداخته است. او متون کسانی همچون محمدعلی جمال‌زاده، شریعتی، آل احمد، سریع‌القلم و برخی دیگر را از طریق نظریه شرق‌شناسی، تحلیل گفتمان کرده است. یکی دیگر از آثار مرتبط، کتاب «خویش‌کاوی ایرانیان در دوران مدرن» (۱۳۹۶) به کوشش آرمن امیر است که دربرگیرنده مجموعه مقالاتی از صاحب‌نظران این حوزه است. فراستخواه در مقاله‌ای با عنوان «تأمل در چند شاخص در مطالعات جهانی مربوط به صفات ملت‌ها» ضمن برشمردن نارسایی‌های ژانر خلقیات ایرانی، بر لزوم طرح‌ریزی برنامه‌های پژوهشی مدون برای این حوزه تأکید می‌کند و با برشمردن نمونه‌هایی از مطالعات بین‌المللی این حوزه، تلاش می‌کند فاصله این مطالعات را با مطالعات انجام‌شده در ایران نشان دهد. جوادی یگانه و زادقناد در مقاله مشترک خود با عنوان «چند فرضیه درباره علل استقبال ایرانیان از کتاب حاجی بابای اصفهانی اثر جیمز موریه» به تبیین حوزه نفوذ و اثرگذاری متن، و نحوه مواجهه مخاطبان ایرانی با این اثر می‌پردازند و در نهایت، شش فرضیه را به‌مثابه دلایل احتمالی پذیرش این اثر در جامعه ایران مطرح می‌کنند. امیر با اطلاق صفت خلف صاحب اقتدار جمال‌زاده به محمود سریع‌القلم، در مقاله خود تلاش می‌کند تأثیرپذیری سریع‌القلم از جمال‌زاده را هم در پروژه ذهنی‌شان و هم در ارجاعات او به جمال‌زاده نشان دهد. او در این نوشتار نشان می‌دهد پژوهش میدانی سریع‌القلم درباره فرهنگ سیاسی ایرانیان از نظر اعتبار مخدوش، و نوعی خلقیات‌نویسی است نه پژوهش معتبر میدانی. آزاد ارمکی در مقاله خود با عنوان «بدخوانی ادبیات اجتماعی ایران»، جمال‌زاده را متفکر متعلق به بخشی از جهان مدرن ایرانی و نه همه آن، می‌داند و کتاب «خلقیات ما ایرانیان» را مثل «غربزدگی» جلال آل احمد، مصداق بدخوانی از ادبیات اجتماعی ایران می‌داند. به نظر آزاد ارمکی، این متون بدفهمی‌هایی درخصوص جهان ایرانی، جهان شرق و جهان اسلام تولید کرده است. پورمحمدی املشی در مقاله خود «خویش‌کاوی ایرانیان از منظر تاریخ» را بررسی می‌کند و بخشی از مسائل تحقیقات در ایران را حاصل بی‌توجهی به تاریخ و متون ادبی ایران می‌داند. پورمحمدی، هنر جمال‌زاده را طرح موضوعات بریده‌بریده دیگران در قالب یک کتاب و جمع‌آوری مطالب در بازه زمانی طولانی می‌داند و نقش شرایط تاریخی و جغرافیایی در شکل‌دهی به خصلت‌های ایرانیان را واکاوی می‌کند. مجتهدی نیز در مقاله «نگاهی انتقادی به برخی آثار در خصوص خویش‌کاوی ایرانیان از منظر روان‌پژوهی» با رویکردی انتقادی به بحث درباره کاستی‌های نظری و روش‌شناختی متون درباره خلق و خوی ایرانیان می‌پردازد و چند فرضیه روان‌پژوهانه درباره اقبال به این آثار ارائه می‌کند.

توفیق و همکاران (۱۳۹۸) در کتابی با عنوان «برآمدن ژانر خلقیات در ایران» به بررسی شکل‌گیری ژانر خلقیات‌نویسی در ایران پرداخته‌اند. آن‌ها در این کتاب در پی پاسخ به پرسش‌های زیر بوده‌اند: خلقیات دقیقاً به چه معناست؟ حدود صوری آن چیست؟ به چه معنا واقعیتی اجتماعی است؛ یا به‌عبارت بهتر، چگونه می‌توان آن را مانند واقعیتی اجتماعی مطالعه کرد و این کار چه معنایی دارد؟ متونی که هدف اصلی و محوری آن‌ها پرداختن به خلقیات است و خود را به نوعی ذیل خلقیات‌نویسی

تعریف می‌کنند، چگونه تولید و در کارزارهای نظری و عملی به کار گرفته شده‌اند؟ این‌ها پرسش‌هایی هستند که توفیق و همکاران در این اثر به دنبال یافتن پاسخ‌هایی برای آن‌ها برآمده‌اند.

مردیها (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «ژانر خُلقیات؛ نگاهی تحلیلی» به نقد و بررسی این ژانر پرداخته است. او در پژوهش خود نشان می‌دهد که از گذشته تاکنون، برخی خارجی‌ها و ایرانی‌ها بر پایهٔ مشاهدات خود در مورد خلق‌و‌خو و منش ایرانی سخن گفته‌اند. این برآوردها که معمولاً بار منفی داشته، به تدریج به ماتریس تبیینی تبدیل شده است؛ به این صورت که گفته می‌شود بسیاری از کردارهای مشاهده‌شده در میان ایرانیان، ناشی از خُلقیات یا فرهنگ ایرانی است. در مورد میزان اعتبار گزاره‌های مشاهده‌تی از قبیل «ایرانی دارای فلان خصلت است»، و گزاره‌های تبیینی مانند این که «دلیل فلان وضعیت ایران، فلان خصلت ایرانی است»، بحث‌هایی صورت گرفته است. به‌ویژه دربارهٔ دقیق‌نبودن برخی از این تعمیم‌ها و احتمالاً خسارت‌داشتن پذیرش عام آن‌ها اظهارنظرهایی صورت گرفته است. مردیها در این مقاله به نقد منطقی-تحلیلی این نوع گزاره‌ها می‌پردازد. بر اساس این پژوهش، دشواری این امر که چرا و به چه دلیل، ایرانی این اوصاف را دارد، حاکی از این است که مشکل اصلی در اثبات شیوع این اوصاف در میان ایرانیان نیست، بلکه معضل اصلی، اثبات نبود آن در میان غیر ایرانی‌ها است. در فرضیهٔ این مقاله بیان شده است بیشتر مواردی که به خُلقیات ایرانی مشهور است، در حدودی که صحت داشته باشد، به دلیل مفاد فرهنگ ایرانی نیست، بلکه منظور سطح فرهنگ ایران است. این سطح فرهنگ، چه در گذشته و چه در حال و به‌رغم تحولات، اختصاصی به ایران نداشته است و در هر زمان، بسیاری ملل دیگر با سطح فرهنگی معادل، همراه بوده‌اند و همان عوارض رفتاری را داشته‌اند.

پژوهش ما در امتداد پژوهش‌هایی است که در بالا به برخی از آن‌ها اشاره شد. وجه تمایز این پژوهش نخست، در کتابی است که در پژوهش‌های پیشین مورد بررسی قرار نگرفته است. از سوی دیگر، جای خالی نقد این آثار به روش تحلیل گفتمان انتقادی بر اساس روش ون‌دایک خالی است. از این رو، این پژوهش به بررسی انتقادی کتاب *از ماست که بر ماست* بر اساس روش تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک پرداخته است.

۲-۲: ملاحظات نظری

این پژوهش به دنبال بررسی انتقادی کتاب *از ماست که بر ماست* است و در این مسیر، گریزی از مطالعات گفتمانی و زبانی و چگونگی بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان بر اساس روش گفتمانی نیست. همان‌طور که استوارت هال^۱ اشاره کرده است برای فهم زبان و نظام بازنمایی، دو رهیافت نشانه‌شناسی و گفتمانی وجود دارد (هال، ۱۳۹۳: ۲۰). گفتمان و بازنمایی، مفاهیمی بسیار نزدیک به هم هستند؛ در رویکرد گفتمانی، همواره بر رژیم بازنمایی و ویژگی‌های تاریخی شکلی خاص تأکید می‌شود؛ بازنمایی نیز همواره در نوعی گفتمان صورت می‌پذیرد؛ در واقع، این گفتمان است که تعیین می‌کند دربارهٔ یک متن خاص چه می‌توان گفت و چه چیز نمی‌توان گفت (استوری^۲، ۱۳۸۹). به‌طور کلی گفتمان، شیوه‌ای خاص برای سخن گفتن دربارهٔ جهان و فهم آن (یا فهم یکی از جوه آن) است (یورگنسن و فیلیپس^۳، ۱۳۹۸: ۱۸). منظور از تحلیل گفتمان نیز کشف معانی ظاهری و مستتر در جریان گفتمانی است که در شکل‌های گوناگون زبانی و فرازبانی آشکار می‌شوند (ژائری و محمدی، ۱۳۹۹). بازنمایی یکی از مفاهیم اصلی در مطالعات گفتمانی است. در تحلیل گفتمان فرض بر این است که بازنمایی هیچوقت خنثی نیست (محمدزاده، ۱۳۹۹). در تحلیل‌های انتقادی گفتمان، بازنمایی از این حیث مهم است که تأثیر بازنمایی بر دنیای واقعی و واقعیت‌های اجتماعی، به بازنمایی کارکردی ایدئولوژیک می‌دهد. پرسش از کارکرد ایدئولوژیک بازنمایی‌ها در هر متنی مهم‌ترین مسأله‌ای است که باید برای درک آن بازنمایی‌ها بررسی شود، چرا که بازنمایی یکی از مهم‌ترین ابزارهای استیلای ایدئولوژی‌های حاکم بر گروه‌های دیگر است که به تداوم استیلا کمک می‌کند. از سوی دیگر تلاش برای تغییر در هر سیستم بازنمایی، باید معطوف به چالش با نیروهای هژمونیک پش‌تیبان بازنمایی یا اصطلاحاً قدرت پش‌ت گفتمان بازنمایی‌کننده باشد (چندلر، ۲۰۰۳: ۹). اغلب نظریه‌پردازان فرهنگی و انتقادی با این دشواری حاد نظری روبه‌رو بوده‌اند که برای صورت‌بندی نظریه‌های خود باید به

1- Hall

2 - Story

3 - Jorgensen & Philips

آثاری متکی باشند که پیرامون مفهوم ایدئولوژی شکل گرفته‌اند یا به آثاری که از مفهوم گفتمان نشأت گرفته‌اند. اما می‌توان گفت ایدئولوژی و گفتمان هر دو در پیش‌برد فهم ما از نقش رسانه‌ها در بازتولید روابط وضعیت موجود، نقش مکمل را ایفا می‌کنند. در این پژوهش از هر دو مفهوم استفاده شده است.

برای تحلیل گفتمان انتقادی نسخه‌ای واحد و همواره یکسان وجود ندارد؛ چهار نسخه عمده از تحلیل گفتمان انتقادی وجود دارد: یک) زبان‌شناسی انتقادی (فالور^۱، کرس^۲، هالیدی^۳). دو) رویکرد اجتماعی-نشانه‌شناختی (فرکلاف^۴). سه) رویکرد گفتمانی-تاریخی (ووداک^۵). چهار) رویکرد اجتماعی-شناختی (ون‌دایک^۶). این رویکردها، جریان‌های اصلی تحلیل گفتمان انتقادی هستند که هر کدام را می‌توان بر اساس نظریه‌های زبانی مورد استفاده‌اش از دیگری متمایز ساخت. با وجود تمامی تفاوت‌های موجود در این رویکردها، فرکلاف و ووداک (۱۹۹۷: ۲۸۰-۲۷۱) ویژگی‌های مشترک آن‌ها را برشمردند: تحلیل گفتمان انتقادی، مسائل اجتماعی را نشانه می‌رود؛ گفتمان، صورتی از کنش اجتماعی است؛ گفتمان، کار ایدئولوژیکی انجام می‌دهد؛ روابط قدرت، واجد ویژگی‌های گفتمانی هستند؛ گفتمان، تاریخ‌مند است؛ گفتمان، جامعه و فرهنگ را شکل می‌دهد؛ پیوند بین متن و جامعه با وساطت صورت می‌گیرد (نوبخت، ۱۳۹۴: ۶-۷).

رویکرد ون‌دایک به تحلیل گفتمان انتقادی، مبنای تحلیل‌های این پژوهش است. در نظر ون‌دایک، تحلیل گفتمان باید یک بعد نقادانه هم داشته باشد و تحلیلگران باید دست به پژوهش‌هایی بزنند که در خدمت افراد محروم و نیازمند قرار گیرند (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۱۷۲). اصولاً تحلیل گفتمان انتقادی، کاری سیاسی است و هدف انتقاد آن نیز عمدتاً نخبگان قدرت هستند. به‌علاوه، تحلیل گفتمان انتقادی، آشکارا تجویزی است؛ بدین معنی که هر نقدی بر اساس پیش‌فرض‌های یک اخلاق کاربردی تعریف می‌شود. بنابراین، تحلیلگران انتقادی گفتمان، باید موضع اجتماعی سیاسی شفاف‌تری اتخاذ کنند (ون‌دایک، ۱۹۹۳: ۱۸۲). الگوی تحلیل گفتمان ون‌دایک، الگوی شناختی-اجتماعی نامیده می‌شود. بر اساس آن، گفتمان سه بعد اصلی دارد: یک) کاربرد زبان؛ دو) برقراری ارتباط میان باورها (شناخت)؛ سه) تعامل در موقعیت‌های اجتماعی. بر این اساس، می‌توان سه رویکرد اصلی در تحلیل گفتمان انتقادی شناسایی کرد: یک) رویکردهایی که به خود «گفتمان» یعنی به ساختارهای متن و گفت‌وگو توجه دارند؛ دو) رویکردهایی که گفتمان و ارتباطات را به مثابه «شناخت» مطالعه می‌کنند؛ سه) رویکردهایی که به مطالعه «ساختار اجتماعی و فرهنگی» می‌پردازند. از این‌روست که ون‌دایک این الگو را «مثلت گفتمان، شناخت، جامعه» می‌داند (ون‌دایک، ۱۹۹۷: ۵۷). به گفته او، هم می‌توان از سطح خرد (گفتمان) به کلان (ساختار اجتماعی) رفت و هم از سطح کلان به خرد؛ اتخاذ هر یک از این رویکردها بستگی به هدف پژوهشگر دارد (همان: ۴۸). در واقع، به این صورت نیست که بافت‌های اجتماعی همیشه مفروض یا ایستا باشند و کاربران زبان و گفتمان‌های آن‌ها منفعلانه از قیدهای گروهی، اجتماعی یا فرهنگی اطاعت کنند؛ گفتمان و کاربران آن، رابطه‌ای دیالکتیکی با بافت دارند؛ آن‌ها در عین این‌که تابع محدودیت‌های اجتماعی بافت هستند، در ساختن یا تغییر آن نیز مشارکت دارند (همان: ۴۹).

اما بخش مهم‌تری از رویکرد ون‌دایک که در این پژوهش به کار می‌آید، دیدگاه او درباره ایدئولوژی است. ون‌دایک می‌گوید پاسخ کلاسیک به این پرسش که «اساساً چرا مردم به ایدئولوژی‌ها نیاز دارند؟» این است که ایدئولوژی‌ها را گروه‌های حاکم طراحی می‌کنند تا به سلطه آن‌ها مشروعیت ببخشند و آن را بازتولید کنند (همان: ۱۲۵)؛ وضعیتی که به آن «آگاهی کاذب» می‌گویند. اما ون‌دایک در پی ارائه رویکرد جدیدتر و تحلیلی‌تری است؛ بر این اساس، مردم ایدئولوژی‌ها را طراحی می‌کنند تا معضلات مشخصی را حل کنند؛ بنابراین ایدئولوژی‌ها در خدمت مسئله هماهنگی اعمال افراد عضو گروه‌های اجتماعی هستند. این تحلیل مبتنی بر این است که ایدئولوژی‌ها ذاتاً اجتماعی هستند و نه صرفاً فردی یا شخصی؛ اعضای یک گروه، سازمان یا سایر تجمع‌های اجتماعی باید ایدئولوژی مشترکی داشته باشند. ایدئولوژی‌ها این امکان را برای اعضاء میسر می‌کنند تا اعمال خود را نسبت به سایر گروه‌ها هماهنگ سازند؛ از این جهت ایدئولوژی‌ها وجوه مهمی از خود را به نمایش

- 1 - Fowler
- 2 - Cres
- 3- Holiday
- 4 - Fairclough
- 5 - Wodak
- 6 - Van Dijk

می‌گذارند (همان: ۱۲۸). آن‌ها معیارهای عضویت و دسترسی گروهی، اعمال و هدف‌های معمول، هنجارها و ارزش‌ها، موقعیت اجتماعی نسبت به سایر گروه‌ها، به‌علاوه منابع اجتماعی خاص گروه را بازنمایی می‌کنند (همان: ۱۲۸). در واقع، بر اساس رویکرد ون‌دایک، ایدئولوژی‌ها «دستور زبان» گروه‌ها برای عمل اجتماعی‌اند (همان: ۱۳۰). در یک سطح بسیار کلی اندیشه، ایدئولوژی‌ها به مردم می‌گویند که موضع آن‌ها چیست و آن‌ها در مورد موضوعات اجتماعی چه نظری باید داشته باشند (همان: ۱۳۳). در نظر ون‌دایک ایدئولوژی‌ها دارای کارکردهای شناختی مهمی هستند؛ آن‌ها زنجیره‌های نگرش‌های اجتماعی را سازمان‌دهی می‌کنند و بر اکتساب و تغییر آن‌ها نظارت می‌کنند. این نگرش‌ها به نوبه خود عقاید اجتماعی مشترکی را ارائه می‌کنند که ممکن است اعضای اجتماع، آن‌ها را در ساخت مدل‌های ذهنی از رویدادهای ملموس و بافت‌های ارتباطاتی به کار بندند. این تعامل‌های مربوط به دانش و عقاید شخصی و اجتماعی، که در مدل‌های ذهنی بازنمایی می‌شوند، تولید یا درک گفتار و نوشتار را کنترل می‌کنند. این بدان معناست که ساختارهای گفتمانی تنها به‌طور غیرمستقیم بیان‌گر ایدئولوژی‌ها هستند؛ به عبارت دیگر ساختارهای گفتمانی از طریق تبلور عینی خود در مدل‌های انضمامی این کار را صورت می‌دهند، مدل‌هایی که شالوده ذهنی ماهیت منحصر به فرد و موقعیت‌مند هر یک از موارد گفتار و نوشتار هستند. به‌طور کلی ایدئولوژی‌ها دربردارنده عقاید و ارزش‌های عمومی‌ای هستند که در مدل‌های گویندگان بازنمایی می‌شوند و به گونه‌ای غیرمستقیم، از عقاید بیان‌شده و یا نشان‌داده‌شده در گفتمان استنتاج می‌گردند. تحلیل ایدئولوژیک مناسب، همواره باید مراحل و فصول مشترک گوناگون بین ساختارهای گفتمانی و ساختارهای ایدئولوژیک را در نظر بگیرد، همان‌گونه که این امر در سطحی عام‌تر بین گفتمان و جامعه نیز مصداق پیدا می‌کند (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۴۵۷).

از دیگر موضوعات مهم در نظریه گفتمانی ون‌دایک، تحلیل و استخراج مقوله‌های ایدئولوژیک در گفتمان است که او آن‌ها را ساختارهای ایدئولوژیک گفتمان می‌نامد. فهم جنبه‌های ایدئولوژیک گفتمان از طریق مقوله‌هایی صورت می‌گیرد که ون‌دایک به بسیاری از آن‌ها اشاره کرده است. در نظر ون‌دایک، تحلیل گفتمان انتقادی به معنای توصیف، تبیین و نقد تفصیلی شیوه‌هایی است که گفتمان‌های مسلط به واسطه آن‌ها و از طریق ساختن مدل‌های انضمامی به‌طور غیرمستقیم بر دانش مشترک، نگرش‌ها و ایدئولوژی‌ها تأثیر می‌گذارند (ون‌دایک، ۱۹۹۳: ۱۹۵). در چارچوب دیدگاه ون‌دایک، به دلیل این‌که نویسندگان یا گروه‌های قدرتمند، قدرت‌شان را در گفتمان اعمال می‌کنند، باید دقیقاً بفهمیم آن‌ها چگونه این کار را می‌کنند؛ برای این کار باید بدانیم کدام ساختارها و راهبردهای گفتمانی در این فرایندها دخیل هستند. در واقع، باید ساختارهای گفتمان را بررسی کنیم. نقش ساختارهای گفتمان، میانجی‌گری بین گفتمان و شناخت است (همان: ۱۹۶)؛ باید مشخص کنیم کدام ساختارهای گفتمانی منشأ این فرایندها هستند. در نظر ون‌دایک، بدیهی‌ترین مورد، محتوای معنایی گفتمان است: عباراتی که مستقیماً دال بر ارزیابی‌های منفی از «آن‌ها» و ارزیابی‌های مثبت از «ما» هستند. اما علاوه بر این، اقدامات قانع‌کننده دیگری نیز باید در گفتمان صورت گیرد همچون: استدلال/ صنایع بیانی / سبک واژگان/ داستان‌پردازی/ تأکید ساختاری/ نقل قول و ... (همان: ۲۰۶). در واقع، بر اساس نظر ون‌دایک، ما می‌خواهیم به صورت نظام‌مند بررسی کنیم که عقاید ایدئولوژیک به وسیله کدام‌یک از ساختارهای گفتمان (معنا، سبک، بلاغت و ...) متجلی می‌شوند (ون‌دایک، ۱۹۹۵: ۱۷۳). ایدئولوژی‌ها نوعاً مردم و جامعه را در عبارتی قطبی‌شده سازمان‌دهی می‌کند؛ «ما» در برابر «آن‌ها» (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۶۳). اساساً راهبرد کلی بیشتر گفتمان‌های ایدئولوژیک خیلی عام است که در جدول زیر مشخص است:

جدول شماره ۱- راهبرد کلی گفتمان‌های ایدئولوژیک

مربع ایدئولوژیک	
تأکیدکردن	تأکیددایی
نکات مثبت ما را بگویند	نکات منفی ما را نگویند
نکات منفی آن‌ها را بگویند	نکات مثبت آن‌ها را نگویند

این چهار ضلع، یک مربع مفهومی را شکل می‌دهد که ون‌دایک آن را مربع ایدئولوژیک می‌نامد. مربع ایدئولوژیک می‌تواند برای تحلیل تمام سطوح ساختارهای گفتمان به کار رود. این احتمال‌ها از نظر محتوای‌شان، می‌توانند برای تحلیل معنایی و واژگانی هم به کار روند. استفاده از جفت‌واژه‌های مخالف «تأکیدکردن» و «تأکیددایی»، بسیاری از اشکال تنوع ساختاری را

ممکن می‌سازد: می‌توانیم به «تفصیل یا به اختصار» درباره چیزهای خوب «ما» یا چیزهای بد «آنها»، «آشکارا یا پنهانی»، به «تصریح یا تلویح»، با «مبالغه و حسن تعبیر»، و با «عناوین بزرگ و کوچک» و مانند این‌ها صحبت کنیم. به عبارت دیگر، گفتمان‌ها شیوه‌های متعددی برای «تأکید کردن بر» یا «تأکیدزدایی از» معانی دارند و همین که این‌ها واجد مبنای ایدئولوژیکی شوند می‌توانیم تجلی ایدئولوژی در بسیاری از سطوح گفتمان را تحلیل کنیم (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۶۴). بنابراین، بر اساس الگوی تحلیل گفتمان ون‌دایک، ما باید ساختارهای ایدئولوژیک گفتمان را بر اساس مربع ایدئولوژیک و مقوله‌های مورد نظر ون‌دایک که در بالا به برخی از آن‌ها اشاره شد، تحلیل کنیم.

در تکمیل نظریه ون‌دایک، اشاره به برخی دیگر از مفاهیم و نظریه‌ها در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد. شرق‌شناسی می‌تواند در این زمینه به کمک ما بیاید. ادوارد سعید^۱ در نظریه شرق‌شناسی خود، بر غیریت‌سازی و قطب‌بندی گفتمان‌ها (آنطور که در نظریه ون‌دایک ارائه شد)، از رهگذر بازنمایی و تولید معنا، صیروت منازعه در تمام ساحت‌های زیست‌جهان ما تأکید می‌ورزد. گفتمان شرق‌شناسی بر نیت‌مندی زبانی که برای توصیف شرق در میدان‌های گفتمانی (سفرنامه‌ها، کتاب‌ها، نوشته‌ها و در دنیای معاصر رسانه‌ها و ...) به کار می‌رود، تأکید دارد و بر این باور است این زبان، حامل معنای خاص و بازنمایاننده گفتمانی خاص و محصول رابطه قدرت و دانش است. رویکرد سعید از این منظر با تحلیل انتقادی گفتمان که به عنوان چارچوب روشی پژوهش حاضر انتخاب کرده‌ایم، مناسبت دارد. شرق‌شناسی سعید هم‌چون رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی بر انتشار موضع ایدئولوژیک از طریق گفتمان و تداوم روابط قدرت نابرابر تأکید دارد. بر اساس نظر سعید، شرق‌شناسی عبارتست از «نوعی سبک غربی در رابطه با ایجاد سلطه، تجدید ساختار، داشتن آمریت و اقتدار بر شرق که از اوایل قرن نوزدهم تا پایان جنگ جهانی دوم در ید قدرت فرانسه و انگلستان بوده است و بعد از جنگ جهانی دوم با تسلط آمریکا ادامه یافته است». از دید سعید، به واسطه این گفتمان شرق‌شناسانه و برسازي «دانش» در آن است که غرب توانسته و می‌تواند استیلای خود بر «دیگر نامتمدن» خود را مشروعیت بخشیده و ابقا کند (سعید، ۱۳۹۵: ۸۸-۱۶). بدین ترتیب، شرق‌شناسی «نوعی فرافکنی و خواست غرب برای استیلا بر شرق» تعریف می‌شود. سعید در جایی دیگر این مفهوم را «سبک غرب برای ساختاری دیگرگونه دادن به شرق و استیلا و قدرت داشتن بر آن» می‌خواند. شرق‌شناسی «نظامی بایگان‌وار» است در خدمت غرب برای نیل به استیلا بر شرق از راه نامرئی کردن «روابط واقعی موجود بین دنیای اندیشه‌ها و تحقیق از یک سو، و دنیای سبع سیاست، قدرت شرکت‌ها و حکومت و نیروی نظامی از سوی دیگر» (همان).

سعید در نوشته خود هم‌چنین به مسأله بازنمایی و منازعه معنایی توجه می‌کند. از نگاه او بازنمایی با خلق دیگربودگی، همه آن‌هایی را که به هر دلیل «غریبه» محسوب می‌شوند، به حاشیه می‌راند و طرد و حذف می‌کند. اگر بخواهیم از منظر پژوهش حاضر به بررسی شرق‌شناسی سعید بپردازیم می‌توان گفت گفتمان شرق‌شناسانه، بر اساس یک «دگر» سازی مفراط بین غرب و شرق عمل می‌کند. این «دگر» در گفتمان شرق‌شناسانه با نشانه‌هایی فروتر از خود معرفی می‌شوند. نشانه‌هایی چون، عقب‌ماندگی، بردگی و جهل. در مفاهیم جدید شرق‌شناسی، نشانه‌های جدیدی نیز به این نشانه‌ها افزوده شده است: تروریست، مخالف حقوق بشر، توسعه نیافته و ... دال‌هایی است که به مدلول‌های مشخص ارجاع می‌دهد و عمدتاً برای توصیف یک «دگر» غیرغربی به کار می‌روند. از منظر دیگر با تقلیل این معناها، غرب به تثبیت هویت خود نیز می‌پردازد.

آلاتوم^۲ (۱۹۹۷) مضامین شرق‌شناسانه را دسته‌بندی کرده است؛ بر اساس دسته‌بندی او، مضمون «غیرقابل اعتماد بودن» شرق متضمن این باور است که شرقی‌ها به‌طور طبیعی غیرقابل اعتماداند و بنابراین نباید به آن‌ها اعتماد کرد. «مضمون اسلام به مثابه تهدید» تصریح می‌کند که شرقی‌ها به علت وفاداری به ایدئولوژی اسلامی تهدیدآمیزند. مضمون «دون‌پایگی» شرقی، در مبنای انسانیت شرقی در قیاس با غربی تردید ایجاد می‌کند. مضمون «عقب‌ماندگی» شرقی این بحث را ایجاد می‌کند که «عقب‌ماندگی» شرق در تقابل با پیشرفته‌گی غرب است. مضمون «بی‌منطقی» شرقی بر طبیعت مرموز و بی‌منطقی شرق تأکید می‌کند. «مضمون سرسپردگی» شرقی حاکی از این است که شرق به‌طور طبیعی در موقعیت «سرسپردگی» قرار دارد. مضمون یهودیان در مقابل اعراب (یا مسلمانان) زمانی عمل می‌کند که اهمیت یک موقعیت از طریق رویارویی اسرائیلی-فلسطینی

1 - Said

2 - Alatom

تعریف می‌شود. مضمون «عجیب و غریب بودن» شرقی بر غیرعادی بودن افراد شرقی در قیاس با یک استاندارد نرمال غربی تأکید می‌کند. در پژوهش حاضر به این دسته‌بندی آلتوم نیز اشاره شده و در موارد لازم نتایج با استفاده از رویکرد شرق شناسی تحلیل شده است.

در نهایت، اشاره به اینکه گفتمان‌ها چگونه ایدئولوژیک می‌شوند نیز ضروری به نظر می‌رسد. ارتباط بین ایدئولوژی و نشانه از اهمیت خاصی برخوردار است. ایده‌ها، باورها و نشانه‌ها خصلت چندمعنایی دارند، یعنی از چند جهت می‌توان آنها را تفسیر کرد. وقتی که مفاهیم به صورت «بسته‌بندی شده» منتقل شوند، «خاصیت نشانگی» پیدا می‌کنند. یعنی معنای اضافی آن زدوده شوند و به شکلی ثابت درآیند. تقلیل معنای نشانه‌ها در یک «میدان گفتمانی» اتفاق می‌افتد. میدان گفتمانی در شکل دادن به زبان، نهادهای اجتماعی، ذهنیت و قدرت نقش دارد و همه این عوامل را به هم مرتبط می‌سازد. خاصیت نشانگی، میدان‌های گفتمانی را به ترتیبی خاص در می‌آورد. خاصیت نشانگی، گفتمان مسلط در یک جامعه را به آن سو سوق می‌دهد که حقیقت را یکدست و جزمی ببیند. در این تلقی، گرایشی شدید به بیان‌های خطایی و ایدئولوژیک و سیطره جویانه وجود دارد و این‌ها عناصر گفتمان مسلط را می‌سازند. در این صورت، با تقویت عناصر ایدئولوژیک در گفتمان، معناها ساده شده، تغییر شکل داده و پویایی خود را از دست می‌دهند. از سوی دیگر، گفتمان‌های ایدئولوژیک به قابلیت‌های طبیعی انسان برای ارتباط آسیب وارد می‌نماید. ایدئولوژی‌ها با از شکل انداختن رابطه گیرنده و فرستنده و رمزگذاری انحراف پیام‌ها، در فرآیند ارتباط انحراف ایجاد می‌کنند و قابلیت ارتباطی انسان‌ها را به شدت کاهش می‌دهند.

در این پژوهش علاوه بر تحلیل کتاب «ز ماست که بر ماست» بر اساس روش تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک، در موارد لازم، به نظریه شرق‌شناسی و شیوه ایدئولوژیک شدن گفتمان‌ها نیز اشاره می‌شود.

۳- روش پژوهش

تحلیل گفتمان انتقادی اگر چه از برخی جهات، همچون توجه به واقعیت اجتماعی به مثابه «متن»، تأکید بر استخراج معنای بسترمند و شناخت اشکال ذهنی و مفهومی پدیده‌های اجتماعی، از اصول «پارادایم تفسیری-برساختی» پیروی می‌کند، اما عموماً مبتنی بر فرض‌های «پارادایم انتقادی» است. از این رو می‌توان گفت تحلیل گفتمان انتقادی، یک روش «بین‌پارادایمی» بوده که ترکیبی از اصول فلسفی دو پارادایم «تفسیری-برساختی» و «انتقادی» می‌باشد. تحلیل گفتمان انتقادی، متون و نوشتارها را انعکاسی از تلاقی سه عنصر «زبان»، «قدرت» و «ایدئولوژی» می‌داند و بر این باور استوار است که واقعیت و متن، هر دو محصولات این سه عنصر هستند. بنابراین، هدف این شیوه تحلیل، افشای جریان‌های زیرین در واقعیت‌ها و متون اجتماعی است که از اهداف مهم معرفت‌شناختی پارادایم انتقادی است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۴۶).

از ویژگی‌های روش‌شناختی تحلیل گفتمان انتقادی، موارد زیر را می‌توان نام برد: (یک) این روش مبتنی بر مراحل کدبندی متعارف و درگیری پژوهشگر با متن است. در سراسر پژوهش، پژوهشگر همواره باید از خود بپرسد چرا من این متن را به این شکل می‌خوانم؛ (دو) تحلیل گفتمان انتقادی، مستلزم قرار دادن داده‌ها در موقعیت اجتماعی خاص متن مورد مطالعه، اتخاذ موضعی آشکارا سیاسی، بازاندیشی و خودتأملی است؛ (سه) تحلیل گفتمان انتقادی، روش عملی خاصی ندارد، بلکه طیفی از رهیافت‌ها را دربرمی‌گیرد (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۵۶) که ما از میان آن‌ها، در این پژوهش از رهیافت تئون ون‌دایک استفاده کرده‌ایم.

تحلیل گفتمان، با نقد ایدئولوژی، بازنمایی‌های ایدئولوژیک را برملا و تلاش می‌کند آن‌ها را با بازنمایی‌های شایسته‌تری از واقعیت جایگزین کند. تحلیل گفتمان انتقادی، متون مختلف را بر اساس مبناهای مختلفی نقد و تحلیل می‌کند. ما در این پژوهش، در پی بررسی و نقد بازنمایی‌هایی هستیم که نویسندگان مختلف از رفتارهای اخلاقی ایرانیان به دست داده‌اند. موضع ما در این جا، زمین سفت علم است. در واقع، انتقاد ما به این آثار بر اساس سنجش این آثار بر مبنای معیارهای علمی است؛ چرا که پژوهشگر باید بر اساس یک مبنا و چارچوب، متون مختلف را نقد کند. هر چارچوبی نیز دارای معیارهای خاص خود است. در این پژوهش، این معیارها مبتنی بر مقوله‌هایی است که تئون ون‌دایک در نقد و اکتشاف ساختارهای ایدئولوژیک گفتمان ارائه کرده است.

کتاب‌های بسیاری دربارهٔ خلقیات ایرانیان نوشته شده است. نخستین متن خلقیات‌نویسی، کتاب «خلقیات ما ایرانیان» محمدعلی جمال‌زاده است که در سال ۱۳۴۵ نوشته شده است. از این تاریخ به بعد تا همین سال‌های اخیر خلقیات‌نویسی ادامه داشته است. از بین کتاب‌های خلقیات‌نویسی، بر اساس روش نمونه‌گیری غیراحتمالی هدفمند (قضاوتی)، کتاب «از ماست که بر ماست» اثر رضا بهرام‌پور را به عنوان نمونهٔ مورد بررسی انتخاب کرده‌ایم. این روش نمونه‌گیری با توجه به موضوع مورد بررسی، مبتنی بر فهم نظری و تجربهٔ پیشین پژوهشگر از جامعهٔ مورد مطالعه است (ازکیا و دربان آستانه، ۱۳۸۲). در این روش، بخشی از جامعه، بر اساس قضاوت و نظر کارشناسی خود پژوهشگر و یا تأیید افراد صاحب‌نظر، به‌عنوان نمونه انتخاب می‌شود. در واقع، در این روش، ذهنیت و هدف پژوهشگر است که احتمال انتخاب یک واحد نمونه‌گیری را برای نمونه، معین می‌کند. منطق این نوع نمونه‌گیری بر این اساس استوار است که نمونه‌های انتخاب‌شده، بیشترین تطابق را با پرسش‌ها و اهداف پژوهش دارند و بیشترین میزان اطلاعات را به دست می‌دهند.

برای بررسی و نقد این کتاب، تمام صفحات کتاب، به طور کامل تحلیل شده است. تحلیل کتاب را به‌طور کلی در دو مرحله انجام داده‌ایم؛ در مرحلهٔ نخست، ادعاهای نویسنده را توصیف کرده‌ایم؛ به این صورت که بررسی کرده‌ایم نظر کلی او دربارهٔ رفتارهای اخلاقی ایرانیان چیست و چه تصویری از رفتارهای اخلاقی ایرانیان به دست داده است؟ مرحلهٔ دوم تحلیل، عملیاتی کردن مباحث نظری یا به عبارتی، تعبیر مقوله‌ها جهت تحلیل متن و گفت‌وگو است. مسألهٔ اصلی در این‌جا این بود که تحلیل انتقادی گفت‌وگو چگونه ادعاهای نظری خود را به ابزارها و روش‌های تحلیلی مبدل می‌سازد. به‌طور خاص، میانجی‌گری میان نظریه‌ها و مفاهیم کلان با موارد و مصادیق عینی و ملموس که هسته و کانون تحلیل در تحلیل انتقادی گفت‌وگو را تشکیل می‌دهند، مورد تأکید است. مقوله‌ها و متغیرهایی که در تحلیل گفت‌وگو انتقادی بر اساس الگوی تئون ون‌دایک می‌توان از متون مختلف استخراج کرد و عمدتاً صبغهٔ ایدئولوژیک دارند در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۲- مقوله‌ها و متغیرهای استخراجی در الگوی ون‌دایک

مقوله‌ها و متغیرها	
پیش‌فرض‌ها (Presuppositions)	نقل قول، ارجاع و استناد (Quoting)
استعاره (Metaphor)	کنایه (Irony)
هم‌معنایی (Synonymous)	تعمیم (Generalization)
اغراق (Hyperbole)	قطب‌بندی (Polarization)
تخفیف دادن و جابه‌جا کردن (Mitigation & Displacement)	معانی ضمنی و تلویحی (Connotations or Implicit Meaning)
استدلال (Argument/ Reasoning)	تأکید ساختاری (Structural Emphasis)
ناگفته‌ها (Unmentionable)	دیدگاه و چشم‌انداز (Perspective)

۴- یافته‌ها؛ تحلیل کتاب/از ماست که بر ماست (رضا بهرام‌پور قره‌تپه)

چاپ نخست کتاب/از ماست که بر ماست در سال ۱۳۹۷ و چاپ دوم آن که ما آن را بررسی کرده‌ایم در سال ۱۳۹۸ منتشر شده است. این اثر در ۱۵۹ صفحه و ۱۶ فصل نوشته و تنظیم شده است. فصل‌های آن به ترتیب عبارتند از: «مقدمه»، «قهرمان‌سازی یا قهرمان‌سوزی؟!»، «چندکاره‌بودن یا عشق آچارفرانسگی؟!»، «این گروه نالان...!»، «برادران نابرابر»، «برد و باخت»، «توهم توطئه یا دشمن فرضی؟!»، «خودکشی...!»، «عشق دوقطبی»، «زرنگی»، «نقدناپذیری»، «همیشه شوخی...!»، «مُرده‌پرستی...!»، «هم‌رنگ جماعت شو!»، «بت...!»، «عشق محاکمه!»، «همه‌فن‌حریفی!»، و «مؤخره».

۴-۱- بازنمایی رفتارهای اخلاقی ایرانیان

ما تحلیل این کتاب را در دو بخش مدنظر قرار داده‌ایم؛ نخست، تصویری که از رفتارهای اخلاقی ایرانیان ارائه شده و در مرحلهٔ بعد، تصویر و بازنمایی نویسنده از این رفتارها، با استفاده از الگوی تئون ون‌دایک، مورد تحلیل انتقادی قرار گرفته است.

در جدول زیر بازنمایی نویسنده از رفتارهای اخلاقی ناپسند ایرانیان ارائه شده است.

جدول شماره ۳- بازنمایی رفتارهای اخلاقی ناپسند ایرانیان در کتاب «از ماست که بر ماست»

رفتارهای اخلاقی ناپسند	
تصاویر اخلاقی (شماره صفحه)	تصاویر اخلاقی (شماره صفحه)
۱ خیل عظیم ظاهرسازان سوءاستفاده‌گر (۱۱)	۱ اعتقادی به حرکت روی نوار اعتدال و میانه‌روی نداریم (۸۴)
۲ ژست‌های روشنفکر مآبانه و خودعالم‌انگار (۱۱)	۲ در مواقع ضروری اخلاق، ادب و شئون‌ات را زیر پا می‌گذاریم و با قدرت تمام حمله می‌کنیم (۸۸)
۳ قهرمان‌سازی و قهرمان‌سوزی (۱۷)	۳ رعایت نکردن حق و حقوق سایر افراد (۹۰)
۴ به کسی فرصت جبران اشتباه نمی‌دهیم (۲۵)	۴ قانون جنگل (۹۱)
۵ همه‌فن‌حریفی را دوست داریم (۲۸)	۵ تنها به خود حق می‌دهیم که سر دیگران را شیره مالیده و به هر نحو ممکن به خواسته‌های خود جامه عمل بپوشانیم (۹۳)
۶ دوست داریم خود را آچارفرانسه بدانیم و بنامیم (۳۱)	۶ فرصت‌طلبی (۹۶ و ۱۲۴)
۷ ایرانی در همه‌حال عاشق و شیفته ناله و نالیدن است (۳۶)	۷ نقدناپذیریم (۹۸)
۸ لذت بردن از بد و بیراه نثار این و آن کردن (۳۶)	۸ بی‌بهرگی از سعه صدر (۹۹)
۹ ما ایرانیان اهل میان‌بریم (به معنای تنبلی) (۳۷)	۹ تحمل شنیدن صدای مخالف را نداریم (۹۹)
۱۰ جرئت و جسارت انتقاد کردن نداریم (۳۸)	۱۰ استفاده از رکیک‌ترین و سخیف‌ترین کلمات، جملات و عبارات [پس از دریافت انتقاد] (۱۰۱)
۱۱ بدون کسب اطلاعات و آمار دقیق (۳۹)	۱۱ خودبزرگ‌بینی (۱۰۲)
۱۲ به هیچ فرد و جریانی اعتماد کامل نداریم (۳۹)	۱۲ خودبی‌عیب‌دانی (۱۰۳)
۱۳ گلگی‌های بی‌جا، بی‌نتیجه و غیرواقعی (۴۳)	۱۳ خودهمه‌چیزدان‌انگاری (۱۰۳)
۱۴ جلوه‌فروشی و تفاخر (۴۳)	۱۴ شوخی با همه‌چیز و در همه‌حال (۱۰۸)
۱۵ نپذیرفتن و باور نکردن تفاوت‌های میان انسان‌ها (۴۸)	۱۵ متهم کردن زنده‌ها به بی‌خردی، بی‌اخلاقی، بی‌مهری و بی‌ادبی (در ارتباط با مُرده‌پرستی) (۱۱۸)
۱۶ قضاوت و اظهارنظر بی‌جا (۴۹)	۱۶ رفتار و اخلاق محافظه‌کارانه (۱۲۴)
۱۷ به زیر میز مذاکره می‌زنیم (۵۴)	۱۷ راحت‌طلبی (۱۲۴)
۱۸ عادت کرده‌ایم به مبارزه، مقابله، رویارویی، غارت، کشت و کشتار، یزن و دررو و برد و باخت (۵۷)	۱۸ موج‌سواری (۱۲۴)
۱۹ برای دیگران ارزش و احترامی قائل نیستیم (۵۹)	۱۹ سازش‌کاری (۱۲۴)
۲۰ همواره در فکر پیروزی هستیم، آن هم به هر طریق ممکن (۶۰ و ۶۵)	۲۰ تکیه بر زرنگی و زرنگ‌بازی در آوردن (۱۲۴)
۲۱ عادت کرده‌ایم به فرافکنی و افترا زنی (۶۳)	۲۱ عادت کرده‌ایم به تقلید از دیگران [۱۲۶]
۲۲ سلب مسئولیت (عدم مسئولیت‌پذیری) (۶۳)	۲۲ [ما ایرانیان] در هر موضوع و مسأله‌ای با یکدیگر تعارف داریم (۱۲۸)
۲۳ خودمعصوم‌انگاری (۶۳)	۲۳ دورویی (۱۲۸)
۲۴ آدرس غلط دادن‌های مکرر و مداوم (۶۳)	۲۴ به اسطوره‌های مان تنها به چشم ابزار و امکانی برای فخر فروشی و اثبات برتری خویش می‌نگریم (۱۳۲)
۲۵ عادت کرده‌ایم به متهم‌ساختن [دیگران] (۶۴)	۲۵ تندروی و افراط (۱۳۳)
۲۶ منیت و غرور (۷۲)	۲۶ زمین زدن حریف با هر ترفند و طریق ممکن (۱۳۴)
۲۷ پاسخ [دادن] از روی روکم‌کنی (۷۲)	۲۷ جانب‌داری متعصبانه و کورکورانه (۱۳۴)
۲۸ تظاهر، آدا، نمایش و ژست‌گرفتن (۷۵)	۲۸ موضع‌گیری‌های خشن (۱۳۴)
۲۹ دروغ (۷۵)	۲۹ عدم پندآموزی و عبرت‌گیری (۱۳۶)
۳۰ تقلب (۷۵)	۳۰ اصل را رها کرده و به فرع ماجرا چسبیده‌ایم (۱۳۷)
۳۱ نپذیرفتن تقصیر، گناه و اشتباه خویش (۷۶)	۳۱ اهل تعامل و گفت‌وگو نیستیم (۱۴۳)
۳۲ کم‌کاری (۷۶)	۳۲ در خود نیازی به یادگیری و آموزش نمی‌بینیم (۱۵۲)
۳۳ کم‌فروشی (۷۶)	۳۳ اعتقادی به مطالعه، تحقیق و پژوهش نداریم (۱۵۲)
۳۴ سهل‌انگاری (۷۶)	۳۴ به مشورت و همفکری با دیگران اهمیتی نمی‌دهیم (۱۵۲)

همان‌طور که در جدول بالا آمده است، نویسنده، ۶۸ نوع رفتار اخلاقی ناپسند را به ایرانیان نسبت داده است؛ در جای‌جای کتاب می‌توان اشاره نویسنده به مواردی از این‌گونه رفتارها را مشاهده کرد. اما در مقابل، رفتارهای اخلاقی پسندیده در این کتاب بسیار گذرا مورد اشاره قرار گرفته‌اند، آن‌هم تنها در دو صفحه از ۱۵۹ صفحه کتاب؛ یک‌بار در صفحه ۱۵۱ و بقیه در آخرین بخش کتاب یعنی مؤخره و آن‌هم در صفحه آخر آن (صفحه ۱۵۹). در واقع، در این‌جا ایرانیان بیشتر بر اساس رذائل اخلاقی‌شان بازنمایی شده‌اند تا فضائل اخلاقی (۶۸ مورد در مقابل ۱۶ مورد). نویسنده در تمام فصول کتاب اشاره کرده است که این رفتارها اجتماعی هستند و در جامعه عمومیت دارند؛ در واقع، نویسنده هم به صورت مستقیم و هم غیرمستقیم اشاره کرده است که تمامی ایرانیان چنین ویژگی‌هایی را دارند.

جدول شماره ۴- بازنمایی رفتارهای اخلاقی پسندیده ایرانیان در کتاب «از ماست که بر ماست»

رفتارهای اخلاقی پسندیده	
تصاویر اخلاقی (شماره صفحه)	تصاویر اخلاقی (شماره صفحه)
غیور هستیم (۱۵۹)	۹ نوع دوستی (۱۵۱)
وطن‌پرستی (۱۵۹)	۱ مهمان‌نوازی (۱۵۹)
انسان‌های نامرد و ناتوبی نیستیم (۱۵۹)	۱ غریبه‌نوازی (۱۵۹)
همواره رعایت احترام و ادب در پیشگاه بزرگان و مهتران را بر خویش واجب دانسته‌ایم (۱۵۹)	۱ به مهربانی شهره‌ایم (۱۵۹)
ملتی صبور و با آستانه تحمل بالایی هستیم (۱۵۹)	۲ ۱ به فداکاری شهره‌ایم (۱۵۹)
مردمان عاطفی و باحساسی هستیم (۱۵۹)	۱ انسان‌های اصیل و نجیبی هستیم (۱۵۹)
برای خانواده و حریم آن حرمت فراوانی قائلیم (۱۵۹)	۱ خوش‌برخورد (۱۵۹)
همواره به دفاع از مظلوم و مظلومان شهره بوده‌ایم (۱۵۹)	۱ شوخ و بذله‌گو هستیم (۱۵۹)

۴-۲- تحلیل گفتمان انتقادی اثر

در این بخش نشان می‌دهیم که نویسنده کتاب از چه استراتژی‌هایی در نوشته خود استفاده کرده است تا رفتارهایی که فرهنگی، تاریخی و زمان‌مند هستند را اموری طبیعی و غیرتاریخی جلوه دهد؛ پدیده‌ای که به آن ایدئولوژیک کردن می‌گویند. متون ایدئولوژیک معمولاً در فرایند بازنمایی دست به «کلیشه‌سازی» و «طبیعی‌سازی» می‌زنند. فصول مختلف کتاب، از یک ساختار خاص پیروی می‌کنند که در تمامی آن‌ها به صورت یکسان به کار گرفته شده است. در واقع، نویسنده برای بیان مطالب خود، از «تأکیدات ساختاری» بهره برده است. منظور از تأکیدات ساختاری این است که نویسنده، ادعاهای اصلی خود را در نقاط آشکار متن بیان کرده است؛ در همه فصول کتاب، تأکیدات ساختاری را می‌توان مشاهده کرد؛ در عناوین، مقدمه‌ها و به‌ویژه چکیده هر فصل. نویسنده، بخش آخر هر فصل را به چکیده بحث اختصاص داده است. به‌عنوان نمونه در انتهای فصل دوم نوشته است:

ما ایرانیان اصولاً کاری به کسب نتیجه مثبت و نیز عملکرد مؤثر و مثمرتر افراد نداشته و نداریم، تنها بلدیم هنگام مواجهه با افرادی چندکاره و خودآچارفرانسه/انگار، انگشت حیرت به دهان گزیده و به تحسین و تمجید از ایشان بپردازیم. ایشان را خدایگان تلاش و دغدغه و هوش و هنر می‌دانیم و می‌نامیم (ص ۳۴).

نویسنده از «چشم‌انداز» و جایگاه فردی منتقد و بر اساس گفتمانی انتقادی و اصلاح‌گرایانه به بیان نظرات خود پرداخته است. اما در هیچ‌کجای کتاب، منظور خود از نقد و انتقاد و تفاوت آن را با توصیف بیان نکرده است. نویسنده ادعا کرده که هدفش صرفاً توصیف است نه چیزی دیگر. اما هم عنوان و هم محتوای کتاب، چیز دیگری نشان می‌دهد. در مقدمه نیز به صورت مختصر نوشته است:

هدف نگارنده [...] تنها و تنها ایفای نقش آیینگی است [...] و چه افتخاری والاتر و بالاتر از مرآت (آیینه) هم‌میهنان و «ایرانیان» شدن (ص ۱۱).

اما نویسنده به ادعایی که در چند بخش از کتاب مستقیماً به آن اشاره کرده، پای‌بند نبوده است و علاوه بر توصیف، در جای‌جای کتاب، به رفتارهای اخلاقی ایرانیان انتقادات بسیاری وارد کرده است. اما همین توصیفات و انتقادات نیز بر مبنای محکم تجربی و حتی نظری نیز استوار نیستند. اساساً هر نوع انتقادی، نخست بر پایه یک توصیف صورت می‌گیرد. مبنای انتقاد بر این پایه استوار است که فاصله بین وضع موجود و وضع مطلوب را هر چه کمتر کند. برای نزدیکی به وضع مطلوب نیز باید شناختی از وضع موجود در دست باشد. این شناخت نیز بر اساس روش‌های مختلفی به دست می‌آید. روش‌هایی که در دو سوی یک طیف از کمترین تا بیشترین میزان اعتبار قرار دارند. دیده‌ها و شنیده‌ها از اعتبار بسیار کم و در مقابل، پژوهش‌های علمی از بیشترین میزان اعتبار برخوردارند. در کتاب *از ماست که بر ماست* حتی یک اشاره به پژوهش‌های علمی نشده است؛ به نظر می‌رسد مبنای توصیفاتی که انتقادات نویسنده بر اساس آن‌ها صورت گرفته است، صرفاً تجربیات زیسته خود نویسنده است. او در همه فصل‌های کتاب، بعد از اشاره به چند مثال محدود از یک رفتار اخلاقی، آن رفتار را به کل ایرانیان تعمیم می‌دهد. مثال‌ها و نمونه‌هایی که هیچ‌یک از آن‌ها نیز به نظر نمی‌رسد کاملاً واقعی باشند. به گفته خود نویسنده:

این نمونه‌ها از بطن جامعه و از میان کسان و آدمیان عامی و عادی انتخاب شده‌اند و در واقع همان چهره‌های آشنا و مورد وثوق‌مان در حیات روزمره و در انظار عمومی هستند که در قالب شخصیت‌هایی داستانی و غیرواقعی در خلال فصول مختلف و موارد و مباحث طرح‌شده ظاهر شده‌اند (ص ۱۴).

نویسنده بعد از طرح نمونه‌ها و مثال‌ها که معمولاً در هر فصل، دو یا سه مورد بیشتر نیستند، بلافاصله می‌نویسد: «نمونه‌های فراوانی از این دست...». و بدین‌صورت آن موارد محدود را به کل جامعه ایران تعمیم می‌دهد. بنابراین بهرام‌پور از استراتژی «تعمیم»، که یکی از استراتژی‌های ایدئولوژیک است، در تمام فصول این کتاب استفاده کرده است. در واقع، نویسنده بر اساس دو یا سه مثال، که برخی از آن‌ها نیز در چند فصل تکرار شده‌اند، نتیجه می‌گیرد که تمام ایرانیان آن ویژگی اخلاقی ناپسند را دارند. حتی فراتر از این، از مثال‌هایی که مربوط به جامعه امروزی هستند، نتیجه می‌گیرد که ایرانیان در طول تاریخ و از دیرباز به این صورت بوده‌اند؛ رفتاری اخلاقی را که در میان ایرانیان معاصر تشخیص می‌دهد، به سراسر تاریخ ایران تعمیم می‌دهد. گویی در این میان، بین ایرانیان امروز و دیروز، بین زن و مرد، کودک و نوجوان و پیر و میان‌سال، تحصیل‌کرده و بی‌سواد، فارس و ترک و عرب و بلوچ و لر، هیچ تفاوتی وجود ندارد. البته صرفاً در چند مورد از قید بالای پانزده سال برای ایرانیان استفاده می‌کند (رجوع شود به صفحات ۱۸، ۷۱، ۱۵۰ و ۱۵۲). یعنی تنها قیدی که در این کتاب برای ایرانیان به کار برده می‌شود تا بخشی از آن‌ها را از دایره تحلیل خود بیرون کند، همین یک قید است؛ آن‌هم صرفاً در چهار مورد. در مابقی موارد، همه ایرانیان فارغ از زمان و مکان و ویژگی‌های فردی و شخصی، همگی در ۶۴ رفتار اخلاقی ناپسند و ۱۶ رفتار اخلاقی پسندیده، شبیه و همسان هستند و در کم و کیف آن، هیچ تفاوتی با یکدیگر ندارند.

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در تحلیل انتقادی بر اساس الگوی ون‌دایک، استفاده نویسندگان از استراتژی «قطب‌بندی» برای ایجاد تمایز بین «خود» و «دیگری» است. بر این اساس، نویسنده با استفاده از استراتژی‌های ایدئولوژیک، خود و دیگری را در مقابل هم قرار داده و بر اساس پاره‌ای ویژگی، بین آن‌ها تمایز و تفاوت قائل می‌شود. نتیجه این استراتژی، مربعی مفهومی است که ون‌دایک آن را «مربع ایدئولوژیک» می‌نامد. بر مبنای مربع ایدئولوژیک، «خوبی‌های» «خودی» و «بدی‌های» «دیگری» برجسته شده و در مقابل، «بدی‌های» «خودی» و «خوبی‌های» «دیگری» کمرنگ جلوه داده می‌شوند. نکته‌ای که در ارتباط با کتاب «از ماست که بر ماست» مطرح است، این است که نویسنده، ایرانیان را نه به‌عنوان «خودی»، بلکه به‌عنوان «دیگری» بازنمایی کرده است؛ با این‌که نویسنده خود ایرانی است، اما جامعه ایرانی برای او، «دیگری» غرب است. بنابراین خوبی‌های

جامعه ایرانی را کمرنگ و بدی‌های آن را بسیار پُررنگ جلو داده است. از این‌روست که در مقابل ۱۶ فضیلت اخلاقی، ۶۸ رذیلت اخلاقی را برای ایرانیان برشمرده است. نویسنده در راستای ایجاد تمایز بین خودی و دیگری، از گزاره‌های بسیاری در متن کتاب استفاده کرده است:

ما «ایرانیان» ویژگی‌ها و خصوصیات منحصربه‌فردی داریم (ص ۱۰۱)؛ ما «ایرانیان» ملاک‌ها و معیارهایی مشخص و گاه حتی منحصربه‌فرد داریم (ص ۳۵)؛ ما «ایرانیان» شیوه و روش خاص خود را در مواجهه با تضاد و اختلاف در پیش می‌گیریم (ص ۵۳)؛ این ویژگی اخلاقی (نقدناپذیری) مختص ما «ایرانیان» است (ص ۹۹)؛ یکی از اصول و مبانی فکری-اخلاقی مختص ما «ایرانیان» هم‌رنگ جماعت شدن است (ص ۱۲۳)؛ اظهار نظر در هر امر، موضوع و رویداد، تنها و تنها از عهده ما ایرانیان برمی‌آید و بس (ص ۱۵۰).

علاوه بر موارد گفته‌شده در بالا، نویسنده در این کتاب ۱۵۹ صفحه‌ای، ۲۱۸ بار (یعنی به‌طور متوسط در هر دو صفحه سه بار) از واژه «ما ایرانیان» استفاده می‌کند و بدین‌وسیله به‌صورت «تلویحی» بیان می‌کند که این ویژگی‌های اخلاقی، تنها مختص جامعه ایرانی است و دیگران فاقد آن هستند. یا حتی اگر آن‌ها هم برخی از این خصایص اخلاقی را داشته باشند، شدت آن بسیار کمتر از وضعیت آن در جامعه ایرانی است. نویسنده در جایی بیان می‌کند که شکایت، گله و انتقاد، مزایای بسیاری دارد که در بسیاری از جوامع از آن استقبال می‌شود. اما همین که به ایران می‌رسد، می‌گوید: «ما ایرانیان نه جرئت و جسارت انتقاد کردن داریم، نه حال و حوصله شکایت. نه نقد می‌کنیم و نه اعتراضی داریم. تنها و تنها اهل گله‌ایم». بر همین مبنا، در جایی دیگر از کتاب، به تویف نوعی پسندیده از پدیده «زرنگی» می‌پردازد، اما در ادامه با تأسف بیان می‌کند: «آن‌چه مسلم است این است که افرادی که این چنین برداشتی از «زرنگی» دارند، در جامعه ایرانی در اقلیت قرار گرفته و روز به روز نیز از تعدادشان کاسته می‌شود» (ص ۹۳). این ادعاها بدون کمترین ارجاعی به پژوهش‌های تجربی مطرح شده‌اند. در هیچ کجای کتاب نمی‌توان ارجاعی به یک پژوهش پیدا کرد. تنها در مقدمه کتاب بیان می‌کند:

مخاطبان می‌توانند جهت مطالعه بیشتر و بهتر در زمینه نقش خود «ایرانیان» در پدیدار شدن معضلات و مشکلات مبتلابه خود و جامعه‌مان به منابع و کتب ارزشمند زیر مراجعه کنند: «ما چگونه ما شدیم؟» (صادق زیباکلام)؛ «جامعه‌شناسی نخبه‌کشی» (علی رضاقلی)؛ «چرا عقب مانده‌ایم؟» (علی محمد ایزدی)؛ «خُلقیات ما ایرانیان» (محمدعلی جمال‌زاده) و «جامعه‌شناسی خودمانی» (حسن نراقی) (ص ۱۵).

نویسنده تنها به ذکر عناوین این آثار بسنده می‌کند؛ در متن کتاب هیچ اشاره دیگری به آن‌ها مشاهده نمی‌شود. می‌توان این‌گونه برداشت کرد که بهرام‌پور کتاب خود را در ادامه این آثار می‌بیند. علاوه بر این‌که در انتساب این ویژگی‌ها به ایرانیان به هیچ پژوهشی «ارجاع» نمی‌دهد و «استناد» نمی‌کند، در تعریف برخی از مفاهیم هم که در کتاب آمده، از هیچ منبعی استفاده نمی‌کند. در واقع معلوم نیست که این تعاریف از خود نویسنده است یا از جایی گرفته شده‌اند. این در حالی است که در تعریف مفاهیم باید از تعاریف مرسوم استفاده کرد و نویسندگان مجاز نیستند بدون هیچ استنادی دست به تعریف مفاهیم بزنند. البته بخش بسیار زیادی از مفاهیمی که در این کتاب استفاده شده، نویسنده هیچ تعریفی از آن‌ها به دست نداده است و تنها به تعریف برخی از مفاهیم، نظیر «کار» (ص ۲۸)، «سواد» (ص ۱۵۳)، «موفقیت» (ص ۲۹) و «تندروی» (ص ۱۳۵) بسنده کرده است. هر کجا هم که نویسنده ادعای بزرگی مطرح کرده، بیان کرده که مخاطب اگر منصف باشد (به‌عنوان نمونه رجوع شود به صفحات ۸۲ و ۱۳۳)، ادعا را می‌پذیرد. نتیجه این گزاره آن است که اگر مخاطب آن را قبول نکند، مشکل نه از «استدلال» نویسنده، که از «انصاف» مخاطب است. البته نوع دیگری از «ارجاع» در متن کتاب دیده می‌شود که به‌خودی خود هیچ مشکلی را حل نمی‌کند؛ نویسنده در بیان برخی از استدلال‌های کتاب، به «تاریخ» و در مواردی به «گفته‌ها و شنیده‌ها» و «مشهورات» رجوع کرده است:

ما ایرانیان همواره و در طول تاریخ به اثبات رسانده‌ایم که اهل میان‌بریم و قدرش را بیشتر می‌دانیم. اهل طی طریق از راه‌های ساده و هموارتریم؛ انتخاب اول و آخرمان همان میان‌بر است و بس (ص ۳۷). اصولاً ما ایرانیان از دیرباز و در طول تاریخ به پایین‌بودن میزان سعه صدرمان، شهره بوده‌ایم (ص ۹۹). ما ایرانیان از دیرباز و در طول تاریخ چندده‌زساله‌مان همواره به مردمانی شوخ‌طبع و ملتی شاد و سرزنده شهره بوده‌ایم (ص ۱۰۸). ما ایرانیان به گواه خود و دیگران، همواره به ملت و مردمانی زنده‌کش و مُرده‌پرست شهره بوده‌ایم (ص ۱۱۶).

همان‌طور که در بالا اشاره شد، این نوع ارجاع دادن به تاریخ و مشهورات، بدون هیچ استنادی، نه تنها باعث افزایش اعتبار این گزاره‌ها نمی‌شود، بلکه اعتبار سایر گزاره‌های کتاب را نیز مخدوش می‌کند و مورد تردید قرار می‌دهد.

شیوه «استدلال» نویسنده تقریباً در تمام فصول کتاب مشابه است؛ استفاده از صور کلی در تمام متن به وضوح دیده می‌شود. استفاده از صورهای «اصولاً»، «هیچ‌گاه»، «همیشه»، «اساساً»، «مسلماً»، «همواره» و «همه‌حال»، «علی‌القاعده»، «علی‌الاصول»، و «تنها و تنها»، به وفور در جای‌جای متن دیده می‌شود. همین نوع استفاده از این شیوه استدلال به وضوح نشان‌دهنده ایدئولوژیک بودن ادعاهای نویسنده است، چرا که در متون علمی تنها در موارد معدودی از این نوع صورهای کلی استفاده می‌شود و در اغلب اوقات، نویسنده‌ها ادعاهای خود را با قیود بسیاری محدود می‌کنند. به علاوه، آن‌ها همیشه به صورت احتمالی گزاره‌های خود را مطرح می‌کنند. چرا که در علم، نمی‌توان با قطعیت راجع به پدیده‌ها اظهار نظر کرد. اما در مقابل، قاطعیت از اصول اساسی و بسیار پرکاربرد در متون ایدئولوژیک است.

نویسنده در انتساب رفتارهای اخلاقی ناپسند به ایرانیان، از «تمهیدات بلاغی» (رتوریک) نیز استفاده کرده است. «کنایه»، «استعاره» و «اغراق و بزرگ‌نمایی» از جمله این تمهیدات بلاغی هستند. استعاره یکی از راه‌های انتقال معناست؛ در استعاره رابطه میان چیزها از راه قیاس مطرح می‌شود. یکی از رایج‌ترین صور استعاره، تشبیه است که در آن مقایسه‌ای مطرح می‌شود و از شباهت سخن به میان می‌آید. در این کتاب از استعاره‌های زیادی استفاده شده است؛ خودآچارفرانسه‌نگار (ص ۳۴)، رسالت خودخوانده (ص ۳۹)، وجدان بیدار (ص ۳۰)، از کاه کوه ساختن (ص ۳۹)، انگشت حیرت به دهان گزیدن (ص ۴۹)، و [...] اما به‌طور کلی، بهرام‌پور در راستای بیان ایدئولوژی خود، بیشترین استفاده را از کنایه و اغراق می‌کند. کنایه یکی از راه‌های انتقال معناست؛ در نشانه‌ای که کارکرد کنایه‌ای دارد، دال به یک چیز اشاره می‌کند، اما از طریق دالی دیگر، به واقع، آن دال، به چیزی کاملاً متفاوت و متضاد دلالت دارد. برخی از کنایه‌هایی که در متن کتاب استفاده شده را به‌عنوان نمونه ذکر می‌کنیم:

ما ایرانیان بری از هر گونه خطا و اشتباه هستیم؛ ما همواره کار و وظیفه خویش را به نحو احسن انجام می‌دهیم؛ هیچ‌گاه اهل کم‌کاری و کم‌فروشی نیستیم (ص ۷۶)؛ این ما هستیم که همه چیزدان و همه‌فن‌حریف هستیم، سایرین همچون جمودات بی‌عار و بی‌ثمرند (ص ۸۳)؛ ما ایرانیان کامل‌ترین، جامع‌ترین، پاک‌ترین، خالص‌ترین، زیباترین و در یک کلام، بهترین آفریدگان دادار و کردگار روی زمین بوده و هستیم (ص ۱۰۰)؛ اما ایرانیان [در هر زمینه و عملی متخصص، صاحب‌نظر، ایده‌پرداز، مغز متفکر و در یک کلام نابغه‌ایم (ص ۱۵۱)].

تمام مواردی را که نویسنده در بالا برای ایرانیان برشمرده است، همگی کارکرد کنایه‌ای دارند؛ یعنی ایرانی هیچ‌یک از آن ویژگی‌ها را ندارد؛ در واقع، در نظر بهرام‌پور، ایرانیان تماماً ویژگی‌های مقابل آن‌ها را دارند. وقتی نویسنده به کنایه می‌نویسد ما ایرانیان بری از هر گونه خطا و اشتباه هستیم، منظورش آن است که ما ایرانیان تماماً خطاکار هستیم. یا در جایی که همه ایرانیان را نابغه می‌خواند، به واقع عکس آن را مدنظر دارد. علاوه بر کنایه‌های بالا، نویسنده علاقه عجیبی به استفاده از اصطلاح «آبدوغ‌خیزی» برای توصیف بسیاری از رفتارهای اخلاقی ایرانیان دارد؛ داستان‌های آبدوغ‌خیزی (ص ۳۲)؛ رشته‌های آبدوغ‌خیزی (ص ۳۲)؛ نشریه آبدوغ‌خیزی (ص ۳۳)؛ شعارهای آبدوغ‌خیزی (ص ۴۰)؛ دانشگاه‌های غیردولتی آبدوغ‌خیزی (ص ۴۱)؛ آثار آبدوغ‌خیزی (ص ۴۲)؛ حکومت‌های آبدوغ‌خیزی (ص ۶۸)؛ تحصیلات آبدوغ‌خیزی (ص ۷۳)؛ پاسخ‌های آبدوغ‌خیزی (ص ۷۴)؛ وزرای آبدوغ‌خیزی (ص ۷۷)؛ سلبریتی آبدوغ‌خیزی (ص ۸۶)؛ و [...] افزون بر استفاده مکرر از این اصطلاح، جالب است که بدانیم بهرام‌پور کتابی با عنوان «آبدوغ‌خیز؛ روایت‌های مضحک از سلاطین قاجار» (۱۳۹۸) نیز در کارنامه نویسنده‌گی خود دارد. این تکنیک که نویسنده بارها در متن از آن استفاده کرده است، «تخفیف‌دادن و جابه‌جا کردن» نام دارد. منظور از آن، کم‌اهمیت‌شمردن، تحقیر و ارزیابی منفی عقاید و کنش‌های دیگران و استفاده از واژه‌ها و مفاهیم دارای بار معنایی منفی به‌جای واژه‌ها و مفاهیم واجد ارزشگذاری مثبت است.

بزرگ‌نمایی و اغراق نیز از دیگر تمهیدات گفتمانی مورد استفاده بهرام‌پور است؛ منظور از آن، بزرگ‌نمایی ضعف‌ها، مشکلات و اشتباهات دیگران و دشمنان و نیز اغراق و بزرگ‌نمایی موفقیت‌ها، پیشرفت‌ها و اعمال مثبت خود و دوستان است. اما بهرام‌پور دقیقاً عکس آن عمل می‌کند. به گفته بهرام‌پور:

ما ایرانیان فقط زمان و انرژی‌مان را صرف انتقاد، شکایت، شکوه و گلایه‌های بی‌جا، بی‌نتیجه، غیرواقعی، جلوه‌فروشانه، متفخرانه و امثالهم کرده و ناله سرمی‌دهیم (ص ۴۳)؛ ایرانی در همه حال عاشق و شیفته نالیدن

است (ص ۳۶)؛ ایرانی حد و مرزی برای بد و بیراه گفتن و نالیدنش قائل نیست (ص ۳۶)؛ ما ایرانیان توانایی این را داریم که به زیبایی و در کمال ظرافت از کاهی کوهی بسازیم (ص ۳۹)؛ برد و باخت، اصل اساسی ما در هر بحث و گفت‌وگویی است (ص ۵۶)؛ ما ایرانیان اعتقاد و باور چندانی به اعتدال و میانه‌روی در هیچ زمینه و موردی نداشته و نداریم (ص ۸۴)؛ ایرانی نه تنها اشتباهش را نمی‌پذیرد، به خاطر اشتباه مذکور هیچ‌گاه عذرخواهی نمی‌کند (ص ۷۷)؛ بدون کسب اطلاعات و آمار دقیق بلافاصله شروع به نالیدن می‌کنیم (ص ۳۹)؛ اصولاً در ذهن ایرانی به غیر از سیاه و سفید نمی‌توان تقسیم‌بندی و کدگذاری دیگری یافت؛ یا زنگی زنگ یا رومی روم (ص ۸۱)؛ کلاً ما «ایرانیان» ملتی هستیم که با همدیگر در هر موضوع و مسأله‌ای تعارف داریم (ص ۱۲۸).

از دیگر تمهیدات مورد استفاده در متون ایدئولوژیک، که در این متن نیز از آن استفاده شده، «ناگفته‌ها» است؛ منظور آن است که اطلاعات و نظرات به‌طور کامل بیان نمی‌شوند، یا اگر هم در جایی به آن‌ها اشاره شود، بسیار آرام و پوشیده است. بهرام‌پور می‌نویسد: «نادیده گرفتن تفاوت‌های میان‌انسانی، سقوط اخلاقی، اعتقادی، و اعتمادی جامعه را در پی خواهد داشت» (ص ۴۶). در صفحه پیش از این نیز بیان کرده بود که: «ما ایرانیان این تفاوت‌ها [تفاوت‌های میان‌انسانی] را نادیده می‌گیریم (ص ۴۵). از این دو مقدمه، منطقی‌تر نتیجه زیر حاصل می‌شود: بنابراین جامعه ایرانی دچار سقوط اخلاقی، اعتقادی و اعتمادی شده است. ادعای بسیار بزرگی که نتیجه منطقی ادعاهای نویسنده است که او مستقیماً نیز به آن نپرداخته است، اما همان‌طور که نشان دادیم می‌توان از ادعاهای نویسنده آن را استنباط کرد. بهرام‌پور در جایی دیگر بیان می‌کند که: «اصولاً تندروی عبارت است از تلفیق دو عنصر تعصب و قدرت با یکدیگر در زمان و مکانی مشترک؛ به نحوی که اگر یکی از این دو موجود نباشد [...] دیگر این ترکیب به تندروی منجر نخواهد شد» (ص ۱۳۵). سپس بیان می‌کند که: «اصولاً ما ایرانیان در تمامی زمینه‌ها و موضوعات، به ندرت در مسیر اعتدال قدم برداشته و به وادی افراط و تفریط (تندروی) کشیده می‌شویم» (ص ۱۳۵). از این دو مقدمه نیز می‌توان نتیجه گرفت که پس همه ما ایرانیان هم قدرت داریم و هم تعصب. اما اساساً قدرت در جایی مطرح می‌شود که برخی برخوردار و برخی نابرخوردار از آن باشند. در جایی که همه قدرت داشته باشند، ضرورت وجودی آن از اعتبار می‌افتد. در ارتباط با تعصب نیز مسائل بسیاری مطرح است؛ بر چه اساس می‌توان ادعا کرد که تمامی افراد جامعه ایران متعصب هستند. از دیگر مواردی که نویسنده ناگفته باقی گذاشته است و می‌توان از سایر ادعاهایش استنباط کرد نتیجه‌ای است که از این استدلال به دست می‌آید: مقدمه اول: ما «ایرانیان» اهل تعامل و گفت‌وگو نبوده و تنها در پی به کرسی نشاندن آرا و نظرهای خویش و اثبات حقانیت و صحت ادعاهایمان هستیم (ص ۱۴۳). مقدمه دوم: «از دلایل و علل اصلی بروز خشونت‌های بیش از حد در همه جوامع، مغفول ماندن جامعه از تعامل و گفت‌وگو است.» از این مقدمه‌ها نتیجه گرفته می‌شود که پس «در ایران خشونت بیش از حد وجود دارد.»

نویسنده در بیان ادعاهای خود در زمینه انتساب رفتارهای اخلاقی ناپسند به ایرانیان از گزاره‌هایی استفاده می‌کند که اصولاً «تحقیق‌پذیر» نیستند. به بیان دیگر، اغلب آن‌ها گزاره‌هایی «باطال‌ناپذیر» هستند. حتی اگر هم فرض کنیم قابلیت آزمون داشته باشند، نویسنده بدون هیچ اشاره‌ای صرفاً آن‌ها را بیان می‌کند و از بحث بیشتر درباره اعتبار آن‌ها اجتناب می‌کند:

ما «ایرانیان» همواره و در همه حال دوست داریم که حتی‌الامکان خود را فردی همه‌فن‌حریف، بهره‌مند از شخصیتی جامع، چندبُعدی و چندلایه، با استعداد، تیزهوش، دغدغه‌مند و پرمشغله [...] و در نهایت آچارفرانسه بدانیم (ص ۳۱)؛ این صرف چندکاره بودن است که از دیدگاه ما «ایرانیان» موجب موفق شدن و اعجوبه بودن افراد می‌شود؛ نه عملکرد، نتیجه و برآیند مجموع کارهای انجام‌یافته به واسطه همین افراد (ص ۳۰)؛ اصولاً ما ایرانیان عاشق و شیفته سرگرمی هستیم و توانایی آن را داریم که ۲۴ ساعت شبانه‌روز و ۳۶۵ روز سال را بی‌آن‌که دمی بیاساییم، صرف بیان بذله‌گویی‌های آب‌دوغ‌خیاری کنیم (ص ۱۱۰)؛ اصولاً ما «ایرانیان» در عمل هیچ‌گونه اعتقاد و باوری به وجود تفاوت در انسان‌های مختلف و متفاوت، نداشته و نداریم (ص ۴۷)؛ ما «ایرانیان» عادت کرده‌ایم به با چیزهای مختلف شوخی کردن (ص ۱۰۸)؛ همرنگ جماعت شدن توانسته ریشه‌های ابتکار، اکتشاف، اختراع، ابداع، نوآوری، خلاقیت، ایده‌پردازی، و امثالهم را در ذهن، روح و روان‌مان بخشکاند (ص ۱۲۵)؛ ما «ایرانیان» همواره و در همه حال در فکر نابود کردن و مجازات شدید [خاطیان] هستیم (ص ۱۴۲)؛ [برای ما ایرانیان] مطالعه، تحقیق و پژوهش، کاری است بس بی‌بهره، وقت‌گیر، وقت‌تلف‌کن، سوسول‌بازی [...] (ص ۱۵۱).

علاوه بر این ادعاهای بی‌مبنا و واهی که در بالا به برخی از آن‌ها اشاره کردیم، حتی در خود این ادعاها نیز تناقضات بسیاری وجود دارد؛ به این صورت که در بخشی از کتاب، نویسنده ادعایی مطرح کرده که در چند فصل بعد، آن را نقض کرده است. از این نوع تناقض‌ها، موارد زیادی را می‌توان مشاهده کرد که در این جا به‌عنوان نمونه به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌کنیم: «ما ایرانیان [گویی خویشتن خویش را همچون عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی پنداشته‌ایم که هیچ اختیار و اراده‌ای از خود ندارند و تنها تحت نظر و فرمان دست‌هایی پشت پرده هستند» (ص ۶۵). این در حالی است که نویسنده یک فصل کامل را به این موضوع اختصاص داده بود که ایرانیان خود را همه‌فن‌حریف و عالم و آگاه به همه‌چیز می‌دانند. معلوم نیست افرادی که خود را عالم و آگاه می‌دانند، چگونه در همان حال، خود را عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی نیز می‌پندارند. یا در جایی دیگر بیان می‌کند: «ما ایرانیان هیچ‌گاه برای خوشتن خویش، سهمی اندک و ناچیز در بروز شکست‌ها و ناکامی‌ها، بدفرجامی‌ها و تلخی‌ها قائل نیستیم» (ص ۶۹). بهرام‌پور در حالی که یک فصل تمام را به این موضوع اختصاص داده بود که ایرانیان علی‌الذم اهل ناله و گله هستند، در جایی بیان می‌کند که ما ایرانیان همگی موج‌سواریم و هیچ‌گاه گلیه و انتقاد نمی‌کنیم (ص ۱۲۴). یا در جایی دیگر می‌گوید: «کمتر ایرانی را می‌توان یافت که در طول روز بیشتر از یکی دو بار از افعال منفی مانند نمی‌دانم و نمی‌توانم استفاده کند (ص ۱۵۴). این در حالی است که پیش از این بیان کرده بود ایرانی هیچ‌گاه و هیچ‌وقت و تحت هیچ شرایطی از افعال منفی نمی‌توانم و نمی‌دانم استفاده نمی‌کند. به گفته خود نویسنده: «نمی‌دانم و نمی‌توانم یعنی خودکشی؛ ایرانی نیز هیچ‌گاه خودکشی نمی‌کند» (ص ۷۱).

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بررسی انتقادی کتاب «از ماست که بر ماست» با استفاده از روش تحیل گفتمان انتقادی پرداخته شد. بر اساس روش ون‌دایک، چهارده مقوله و متغیر از متن این کتاب استخراج شد که همگی نشان‌دهنده ایدئولوژیک بودن کتاب بود. نویسنده در این کتاب، ایرانی را در مقابل دیگری قرار داده و رفتارهای اخلاقی ایرانیان را در نسبت با رفتارهای اخلاقی غربی‌ها می‌سنجد. تصویری که نویسنده از رفتارهای اخلاقی ایرانیان به دست می‌دهد، بیشتر مبتنی بر بزرگ‌نماییِ رذائل اخلاقی و کم‌رنگ‌سازی فضائل اخلاقی ایرانیان است. بنابراین رویکرد نویسنده به‌طور کلی، نوعی تصویرسازی و بازنمایی منفی از اخلاقیات ایرانیان است؛ اگر چه در صفحه آخر کتاب، اشاره‌ای گذرا به اخلاقیات پسندیده ایرانی دارد، اما آن‌ها نیز جهت‌دار، و به‌منظور ساخت ذهنی مخاطب برای اثربخشی هر چه بیشتر دیگر مطالب کتاب است. در واقع بهرام‌پور رفتارهای ناپسند ایرانیان را برجسته و رفتارهای پسندیده آن‌ها را نادیده می‌گیرد. همان مربع ایدئولوژیک که ون‌دایک بر آن تأکید کرده است. در این قطب‌بندی، ایرانی به عنوان موجودی غیرقابل اعتماد، دون‌پایه، غیرمنطقی، عقب‌مانده و عجیب و غریب بازنمایی شده است. به‌طور کلی با ارائه تصویری ازلی و ابدی از انسان ایرانی، ایرانیان موجوداتی عجیب و با رفتارهای اخلاقی ناپسند بازنمایی شده‌اند. استراتژی‌هایی که سعید در کتاب شرق‌شناسی خود به آنها اشاره کرده و آلتوم نیز دسته‌بندی‌شان کرده است. از سوی دیگر بهرام‌پور وقتی ۲۱۸ بار از واژه ایرانی استفاده می‌کند و در اغلب موارد رفتارهای اخلاقی ناپسند را به ایرانیان نسبت می‌دهد، در پی انجام کاری ایدئولوژیک است. اگر ایرانی را به عنوان یک نشانه در نظر بگیریم، بهرام‌پور این نشانه را تقلیل داده و دیگر معناها و دلالت‌های آن را زدوده است. در واقع ایرانی در این کتاب خاصیت نشانگی پیدا کرده است. ایرانی مورد نظر بهرام‌پور ساده شده و پویایی خود را از دست داده است. چرا که تصویری که از رفتارهای اخلاقی ایرانیان در این کتاب بازنمایی شده، تصویری ذات‌گرایانه، کلیشه‌ای و طبیعی‌نما است؛ گویی ویژگی‌های اخلاقی ناپسند در ذات انسان ایرانی هستند و ایرانی تنها به معنای همین ویژگی‌های اخلاقی است. نویسنده وقتی که از ایرانی می‌گوید، مشخص نمی‌کند که منظور او کدام ایرانی و در کدام مقطع زمانی است. اصولاً برای نویسنده، اطلاق واژه ایرانی بدون هیچ ابهام و تناقضی برای همه ایرانیان و بدون در نظر گرفتن انواع تفاوت‌هایی که بین ایرانیان وجود دارد، به کار رفته است. در واقع، نویسنده با استفاده از استراتژی یک‌پارچه‌سازی، همه ایرانیان تمام ادوار را یکسان فرض کرده و با دیدی تقلیل‌گرایانه، ویژگی‌های اخلاقی ایرانیان را به کلیشه‌هایی ساده و اساساً منفی فرومی‌کاهد و این کلیشه‌ها را طوری به تصویر می‌کشد که گویی کاملاً طبیعی و بدیهی هستند. در واقع با استفاده از استراتژی تعمیم، که یکی از استراتژی‌های ایدئولوژیک است، در تمام فصول کتاب بر اساس اشاره به دو یا سه نمونه، نتیجه

می‌گیرد که تمام ایرانیان آن ویژگی اخلاقی ناپسند را دارند. حتی فراتر از این، از مثال‌هایی که مربوط به جامعه امروزی هستند، نتیجه می‌گیرد که ایرانیان در طول تاریخ و از دیرباز به این صورت بوده‌اند؛ رفتاری اخلاقی را که در میان ایرانیان معاصر تشخیص می‌دهد، به سراسر تاریخ ایران تعمیم می‌دهد. گویی در این میان، بین ایرانیان امروز و دیروز، بین زن و مرد، کودک و نوجوان و پیر و میان‌سال، تحصیل کرده و بی‌سواد، فارس و ترک و عرب و بلوچ و لر، هیچ تفاوتی وجود ندارد.

بهرام‌پور اگر چه در جایی از کتاب، هدف خود را صرفاً توصیف رفتارهای اخلاقی ایرانیان عنوان کرده است، اما بر اساس گفتمانی انتقادی و اصلاح‌گرایانه به بیان نظرات خود پرداخته است. در حالی که اغلب گفتمان‌های ایدئولوژیک، دیگری را نقد کرده و خودی را مثبت و خوب جلوه می‌دهند، اما نوک پیکان انتقاد بهرام‌پور نه به سوی دیگری، که به سوی خودی است. از این منظر، گفتمان نویسنده با گفتمان شرق‌شناسی تشابهات بسیاری دارد، چرا که هر دو «خود» را از منظر گفتمان غربی مورد انتقاد قرار می‌دهند. بهرام‌پور، خود را در تقابل با دیگری قرار داده و با نگرشی مثبت به دیگری، بسیاری از ویژگی‌های خودی را نفی کرده و مورد انتقاد قرار می‌دهد. حتی ویژگی‌های اخلاقی مثبت ایرانیان را نیز با عباراتی منفی مورد تحقیر قرار می‌دهد؛ استراتژی‌ای که تحلیلگران گفتمان، آن را تخفیف‌دادن و جابه‌جا کردن نامیده‌اند. نویسنده در این کتاب از چهارده استراتژی استفاده می‌کند تا ایرانی را از دلالت‌های اخلاقی پسندیده تهی کند و در مقابل، غرب را به عنوان یک تمدن اخلاق‌مدار نشان دهد. همین استراتژی است که نشان می‌دهد رویکرد و گفتمان نویسنده، اساساً ایدئولوژیک است. بهرام‌پور به نویسندگان پیش از خود انتقاد می‌کند که خصایص منفی ایرانیان را نادیده گرفته‌اند. اگر دیگران، تمامی بار گناهان را به گردن «دیگری» انداخته‌اند، بهرام‌پور در قطب مخالف آن‌ها، مقصر اصلی را «خود ما» می‌داند. اگر آن‌ها خصلت‌های مثبت را بازنمایی می‌کنند، تصویر بهرام‌پور از ایرانیان اغلب به صورت منفی است. از این رو می‌توان گفت هر دو آن‌ها، دو روی یک سکه هستند. در واقع، اگر پیامد تصویرسازی آن‌ها از اخلاق ایرانی، نوعی خودشیفتگی باشد، نتیجه بازنمایی بهرام‌پور از رفتارهای اخلاقی ایرانیان، خودزنی است.

از دیگر وجوه ایدئولوژیک ادعاهای نویسنده این است که در انتساب رفتارهای اخلاقی ناپسند به ایرانیان به هیچ پژوهشی ارجاع نمی‌دهد و استناد نمی‌کند و در بیان ادعاهای خود از گزاره‌هایی استفاده می‌کند که اصولاً تحقیق‌پذیر نیستند. به بیان دیگر، اغلب آن‌ها گزاره‌هایی ابطال‌ناپذیر هستند. حتی اگر هم فرض کنیم قابلیت آزمون داشته باشند، نویسنده بدون هیچ اشاره‌ای صرفاً آن‌ها را بیان کرده و از بحث بیشتر درباره اعتبار آن‌ها اجتناب می‌کند. شیوه استدلال او هم ایدئولوژیک است. نویسنده تقریباً در تمام فصول کتاب، از صور کلی استفاده می‌کند. این در حالی است که در متون علمی، نویسنده ادعاهای خود را با قیود بسیاری محدود، و گزاره‌های خود به صورت احتمالی مطرح می‌کنند. چرا که در علم، نمی‌توان با قاطعیت راجع به پدیده‌ها اظهار نظر کرد. اما در مقابل، قاطعیت از اصول اساسی و بسیار پرکاربرد در متون ایدئولوژیک است.

اما مهم‌ترین مؤلفه تحلیل بهرام‌پور را می‌توان در تقلیل‌گرایی روان‌شناختی و نفی ساختارهای اجتماعی از سوی او دید. نوعی از تحلیل که بر اساس آن، پدیده‌های کلان اجتماعی را بر اساس عوامل سطح خرد و فردی تبیین می‌کند. بر این اساس، بهرام‌پور، بسترهای تاریخی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را به راحتی نادیده می‌گیرد. گویی که انسان ایرانی در خلأ دست به کنش می‌زند و اصولاً از بسترهای موجود تأثیری نمی‌پذیرد. تصویری که بهرام‌پور از ایرانی به دست می‌دهد همسو با همان تصویری است که به ادعای ادوارد سعید، شرق‌شناسان از شرق به دست داده‌اند. هر دو بسترهای تاریخی را نادیده گرفته و گویی ایرانی و یا شرقی موجودی است فارغ از زمان و مکان و بستر خاص تاریخی. حتی با فرض قبول ادعای نویسنده مبنی بر اخلاقیات ناپسند ایرانیان، چنین تحلیلی نمی‌تواند تبیین کند که چرا ما ایرانیان به این وضعیت دچار شده‌ایم. گویی عوامل و شرایط بیرونی در خصایص اخلاقی انسان ایرانی، نقش چندانی نداشته است. بر اساس چنین تحلیلی، مقصر اصلی، فرد فرد ایرانیان در نظر گرفته می‌شود؛ تحلیلی محافظه‌کارانه که ساختارهای سیاسی، اجتماعی و تاریخی را نادیده گرفته و قربانی را مقصر جلوه می‌دهد. در حالی که اگر بهرام‌پور نگاهی جامعه‌شناسانه اتخاذ می‌کرد، نقش ساختارهای کلان اجتماعی را نادیده نمی‌گرفت.

بر اساس نقدهایی که بر روایت و بازنمایی ایدئولوژیک که در این کتاب از رفتارهای اخلاقی ایرانیان دیدیم، می‌توان به ادعایی که در مقدمه داشتیم بازگردیم. در مقدمه گفته شد به نظر می‌رسد این آثار به دلیل سرشت گفتمانی‌شان می‌توانند بر

تصویرسازی‌ها و رفتارهای اخلاقی ایرانیان اثر داشته باشند و تصویر ذهنی ایرانیان از خودشان را بسازند. بر همین اساس تصویری که بهرام‌پور برای ایرانیان می‌سازد عمدتاً مبتنی بر اخلاقیات ناپسند است و می‌تواند موجب بدبینی و بی‌اعتمادی و در نتیجه کاهش سرمایه اجتماعی در بین ایرانیان شود. در نتیجه، چنین آثاری بیش از آن که رفتارهای افراد جامعه را توصیف کنند، به آن رفتارها جهت می‌دهند و فهم ایرانی از خود را می‌سازند؛ حال اگر این فهم مبنی بر رفتارهای ناپسند باشد، ایرانیان جامعه خود را به عنوان یک جامعه غیراخلاقی فهم می‌کنند. همسو با نظریه ون‌دایک، بهرام‌پور با بیان ایدئولوژیک خود، این امکان را برای ایرانیان میسر می‌کند تا اعمال خود را نسبت به غیرایرانی‌ها و به‌ویژه غربی‌ها تفسیر کنند. بر این اساس، ایرانیان، خود را با رذائل اخلاقی‌شان می‌شناسند. چرا که ایدئولوژی‌های موجود در ژانر خلیقات‌نویسی، دستور زبان ایرانیان برای عمل اجتماعی‌اند. به‌طور کلی، این آثار به مردم می‌گویند که آن‌ها ذاتاً غیراخلاقی عمل می‌کنند و در مقابل، غربی‌ها ذاتاً مردمانی اخلاق‌مدار هستند. در واقع، این آثار باورهای ایرانیان در حوزه‌ی اخلاق را سازمان می‌دهند و در نتیجه فهمی از ایرانیان در جامعه شکل می‌دهند که مخدوش است. همین فهم مخدوش علاوه بر مبرا کردن ساختارها و عوامل اثرگذار تاریخی و سیاسی، افراد را مقصر جلوه می‌دهد و در نتیجه راهکاری که برای برون‌رفت از این وضعیت نیز مطرح می‌شود مبتنی بر این است که ما ایرانیان باید تغییر کنیم. از این‌رو، انتقاد به ساختارها و نهادها نیز از اولویت می‌افتد. چرا که بر اساس این نوع بازنمایی، اساساً نهادها نقشی اثرگذار در شکل‌دهی به رفتارهای اخلاقی ندارند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر، فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- ازکیا، مصطفی و دربان آستانه، علیرضا. (۱۳۸۲). *روش‌های کاربردی تحقیق*، تهران: انتشارات کیهان.
- استوری، جان. (۱۳۸۹). *مطالعات فرهنگی درباره فرهنگ عامه*، ترجمه حسین پاینده، تهران: انتشارات آگه.
- امیر، آرمین. (۱۳۹۶). *ره افسانه زدند؛ تبارشناسی آثار خلیقات نویسان ایرانی در پنجاه سال اخیر*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- امیر، آرمین. (۱۳۹۶). *خویش‌کاوی ایرانیان در دوران مدرن؛ مجموعه مقالات همایش خویش‌کاوی ایرانیان در دوران مدرن*، به کوشش آرمین میر، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- بهرام‌پور، رضا. (۱۳۹۶). *از ماست که بر ماست؛ نقدی بر رفتارهای اجتماعی ما ایرانیان*، تهران: انتشارات تیسرا.
- توفیق، ابراهیم، یوسفی، سیدمهدی، ترکمان، حسام و حیدری، آرش. (۱۳۹۷). *برآمدن ژانر خلیقات در ایران*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- جوادی یگانه، محمدرضا. (۱۳۹۵). «خلقیات منفی ایرانیان: خصلت ملی یا وضعیت اجتماعی؟» در: *غلامرضا غفاری و محمدرضا جوادی یگانه (گردآورندگان) گزارش وضعیت اجتماعی کشور. جلد دوم: جمعیت، خانواده، خلیقات اجتماعی*، دینداری، تهران: شورای اجتماعی کشور و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. صص ۲۶۱-۳۲۲.
- زائری، قاسم و محمدی، انور. (۱۳۹۹). *تحلیل گفتمان فرهنگ زیست‌محیطی در ایران*، فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، (۲)، ۱، ۱۲۷-۱۰۶.
- مردیها، مرتضی. (۱۳۹۸). *ژانر خلیقات؛ نگاهی تحلیلی، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی*، (۸)، ۲، ۲۷۸-۲۵۷.
- مهدی‌زاده، سید محمد. (۱۳۸۷). *رسانه‌ها و بازتابی*، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی ۲؛ ضد روش؛ مراحل و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدزاده، حسین. (۱۳۹۹). *بازتابی زن در اشعار شیرکو بی‌کس*، فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، (۲)، ۲، ۱۰۱-۸۱.
- ون‌دایک، تئون. (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان*، ترجمه محسن نوبخت، تهران: سپاه‌رود.
- هال، استوارت. (۱۳۹۳). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز. (۱۳۹۸). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

References

- Alatom, B. E. (1997). *Orientalist stereotyping in modern American popular culture*. The University of Texas at Arlington.
- Chandler, D. (2003). *Semiotics*, London: Routledge.
- Derrida, J. (2016), *Of grammatology*: JHU Press.
- Van Dijk, T. A. (1997). *The Study of Discourse*, in: *Discourse Studies: A multidisciplinary Introduction*, London: Sage publication.
- Van Dijk, T. A. (1995). *From Text Grammar to Critical Discourse Analysis*, University of Amsterdam Program of Discourse Studies.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of *Critical Discourse Analysis*, in: *The Study of Discourse Analysis*, Special Issue of *Discourse & Society*, 4 (2), pp: 249-283.
- Wodak, R. & Meyer, M. (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*, London: Sage Publication.